

Nuteist#j# už tarptautinius nusikaltimus reabilitacija – mitas ar tikrov#? Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiai Jugoslavijai atvejo studija

Strupinskien#, Lina; Jankauskait#-#in##, Indr#

Nuteist#j# už tarptautinius nusikaltimus reabilitacija – mitas ar tikrov#? Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiai Jugoslavijai atvejo studija

Politologija, vol. 108, núm. 4, 2022

Vilniaus Universitetas, Lituania

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694874473001>

DOI: <https://doi.org/10.15388/Polit.2022.108.1>

Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

Nuteistųjų už tarptautinius nusikaltimus reabilitacija – mitas ar tikrovė? Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiai Jugoslavijai atvejo studija

Rehabilitation of Perpetrators of International Crimes –
Myth or Reality? Case Study of the International Criminal
Tribunal for Former Yugoslavia

Lina Strupinskiene Lina.Strupinskiene@tspmi.vu.lt
Vilniaus universiteto, Lithuania

Indrė Jankauskaitė-Činčė jankauskaiteindre95@gmail.com
Vilniaus universiteto, Lithuania

Politologija, vol. 108, núm. 4, 2022

Vilniaus Universitetas, Lithuania

Recepción: 09 Julio 2022
Aprobación: 14 Noviembre 2022

DOI: <https://doi.org/10.15388/Polit.2022.108.1>

Redalyc: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694874473001>

Summary: Tarptautinis baudžiamasis tribunolas buvusiai Jugoslavijai (TBTBJ) už praeito amžiaus paskutinio dešimtmečio karo Balkanuose nusikaltimus yra nuteisęs 92 aukšto rango pareigūnus iš visų kare dalyvavusių pusių. Net 60 jų jau yra atlikę savo bausmę ir pamažu grįžta į regioną. Nors nuteistųjų reabilitacija yra svarbi bausmės sėkmės sąlyga ir turi tiesioginį poveikį tolesnei tvariai taikai ir susitaikymui pokario visuomenėse, akademinėje literatūroje ši tema nagrinėjama ypač retai. Šiame straipsnyje siekiama įvertinti TBTBJ nuteistųjų reabilitaciją analizuojant pačių reabilitacijos programų kokybę ir pasiektą rezultatą (nuteistųjų elgesį išėjus į laisvę, kaltės pripažinimą, apgailestavimą, nukentėjusiųjų lūkesčių atliepimą). Be antrinių šaltinių, straipsnyje remiamasi ir 23 pusiau struktūruotais interviu su karo aukomis, jų asociacijų atstovais ir žmogaus teisių aktyvistais iš Bosnijos ir Hercegovinos, Juodkalnijos, Kosovo, Kroatijos, Serbijos ir Šiaurės Makedonijos. Atlikta analizė atskleidžia, kad TBTBJ reabilitacijos programų trūkumai ir išskirtinai nuteistiesiems palankios visuomenės nuotaikos trukdo sėkmingai reabilitacijai, kenkia tvariai taikai ir susitaikymui regione.

Keywords: Tarptautinis baudžiamasis tribunolas buvusiai Jugoslavijai, tarptautiniai nusikaltimai, reabilitacija, pereinamojo laikotarpio teisingumas, susitaikymas.

Abstract: Of the 92 persons convicted at the International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia (ICTY), 60 have already served their sentences and were released. Even though perpetrators' rehabilitation and their public behaviour in post-conflict environments are essential for countering denial, establishing an authoritative version of the truth, and sustainable reconciliation, we still know little about what happens after they return to their communities. This article attempts to examine ICTY convicts' rehabilitation by assessing the quality and the result of existing rehabilitation programs (e.g., how much the public behaviour of those released matches the expectations of the victim's community, what their relationship is with their guilt and crimes committed). Aside from secondary sources, it draws on 23 semi-structured interviews with victims of war, representatives from victims' associations, and human rights advocates from the region. It finds that in the context of the absence of specialized rehabilitation programs and lack of oversight of the post-conviction stage at the ICTY, the convicted perpetrators return to communities that support and enable them. Hailed by specific enthusiastic audiences back home, ICTY convicts often fulfil their expectations, closing a vicious circle that dramatically curbs the individual or collective transformative potential of their punishment regarding reckoning with the past and moving towards reconciliation.

Keywords: International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia, international crimes, rehabilitation, transitional justice, reconciliation.

Išvadas

Tarptautinis baudžiamasis tribunolas buvusiai Jugoslavijai (TBTBJ) įkurtas Jungtinių Tautų Saugumo Tarybos sprendimu 1993 m. gegužės 25 d.¹ Jis turėjo nuteisti labiausiai atsakingus už praeito amžiaus paskutinį dešimtmetį buvusioje Jugoslavijoje padarytus tarptautinius nusikaltimus – genocidą, karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmoniškumui². Užtikrindamas teisingumą, tribunolas siekė užkirsti kelią tolesniems nusikaltimams, atlyginti aukoms ir jų artimiesiems, išsiaiškinti tiesą ir taip prisidėti prie tvarios taikos ir susitaikymo regione. Per savo gyvavimo laikotarpį³ TBTBJ išdavė 161 arešto orderį. Galiausiai prieš teismą stojo 151 asmuo, likusieji mirė nesulaukę teismo arba buvo perduoti nacionalinių teismų jurisdikcijai. Nors tribunolas oficialiai darbą baigė 2017 m. gruodžio 31 d., dalis teisinių procesų vis dar nėra pasibaigę, o galutinės ir neskundžiamos bausmės kol kas yra paskirtos 92 asmenims⁴. Tarp jų – buvusios Jugoslavijos valstybių prezidentai, premjerai, ministrai ir aukšto rango karininkai iš visų Balkanų kare dalyvavusių pusių.

Mokslininkai jau kurį laiką aktyviai analizuoja TBTBJ veiklą ir gilinasi į jo padarytą poveikį buvusios Jugoslavijos valstybėms ir jų visuomenėms. Janine N. Clark, Jamesas Meerninkas, Jelena Subotić, Harvey M. Weinsteinas, Marko Milanovićius, Ericas Stoveris, Stuartas Fordas ir daugelis kitų kritikuoja tribunolą argumentuodami, kad jam nepavyko visiškai pasiekti užsibrėžtų tikslų. Autoriai akcentuoja perdėm juridinį teisingumo supratimą, ignoruojantį aukų lūkesčius⁵, nepaprastai didelius tarptautinio teisingumo kaštus, sudėtingas, lėtas ir žmonėms vargiai suprantamas procedūras⁶, ribotą tribunolo komunikaciją su vietos bendruomenėmis ir, bene svarbiausia, negebėjimą sukurti bendro, aiškaus ir legitimaus istorinio naratyvo apie praeities įvykius⁷. Dauguma sutinka, kad regione vis dar gajūs bent trys skirtingi praeito amžiaus dešimto dešimtmečio karo supratimai, kai kiekviena kariavusi šalis (serbai, kroatiai ir bošniakai) save mato kaip didžiausią konflikto auką, besigynusią nuo kaimynių agresijos, atitinkamai neigdamos arba nuvertindamos „savų“ padarytus nusikaltimus. Jei TBTBJ verdiktas atitinka tokią interpretaciją – tada jis laikomas teisingu, jei ne – manoma, jog teismas politizuotas, nepatikimas ar priešiškas nusistatęs⁸.

Pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų literatūra, nagrinėjanti, kaip skirtingos visuomenės tvarkosi su praeities skriaudomis, teigia, jog nusikaltimus padariusių asmenų prisipažinimai ir jų elgesys viešojoje erdvėje labai svarbūs kovojant su nusikaltimų neigimu, įtvirtinant bent daugmaž vienodą praeities įvykių interpretaciją bei užtikrinant tvarią taiką ir susitaikymą⁹. Tam ypač reikalinga nuteistųjų už tarptautinius nusikaltimus rehabilitacija ir sėkminga reintegracija į visuomenę, atitinkanti nuo nusikaltimų nukentėjusiųjų lūkesčius. Vis dėlto duomenų apie nuteistųjų elgesį ir rehabilitaciją atlikus bausmę

trūksta. Vos keletas autorių (pavyzdžiui, Barbora Holá, Joris van Wijkas, Jessica M. Kelder, Jonathanas H. Choi, Mina Rauschenbach, Priyamvada Yarnell, Edith Riegler, Susanne Karstedt, Olivera Simić) yra tam skyrę dėmesio. Dauguma jų tiria tarptautinių tribunolų taikomas paleidimo anksčiau laiko praktikas, bandydami suvokti, kokios sąlygos keliamos nuteistiesiems ir kaip patys tribunolai supranta rehabilitaciją. Pavyzdžiui, remiantis TBTBJ procedūromis, tribunolo prezidentas, svarstydamas prašymus dėl paleidimo anksčiau laiko, turėtų atsižvelgti į keturis dalykus: nusikaltimų sunkumą, nuteistojo rehabilitacijos lygį, bendradarbiavimą su prokuroro kabinetu ir vienodas sąlygas visiems nuteistiesiems. Deja, praktikoje būtent pastarasis kriterijus yra svarbiausias ¹⁰. Kadangi daugumoje šalių, kuriose bausmės atlieka tarptautinių tribunolų nuteistieji, kalintieji turi teisę prašyti paleidimo anksčiau laiko atbuvę du trečdalius jiems skirtos bausmės laiko, ši taisyklė įsigalėjo ir nustelbė visus kitus kriterijus ¹¹. Net jei nuteistasis neigia savo kaltę ir atsakomybę už padarytus nusikaltimus, jis vis vien laikomas pakankamai reabilituotu ¹². Atrodytų, trivialūs nuteistojo elgesio aspektai, pavyzdžiui, dalyvavimas socialinėse, sporto veiklose, virėjų kursuose, pastanga išmokti užsienio kalbą ar pan., tampa sėkmingos rehabilitacijos ženklų ¹³. Autoriai taip pat atkreipia dėmesį, jog TBTBJ iki šiol nėra aiškiai apibrėžęs rehabilitacijos sampratos ir rehabilitacijos vertinimo kriterijų, neturi tarptautiniams nusikaltimams adaptuotų rehabilitacijos programų ¹⁴.

Be paskirų TBTBJ rehabilitacijos sampratos ir ankstyvo paleidimo praktikų tyrimų, yra ir kelios studijos, nagrinėjančios, kas nutinka nuteistiesiems grįžus į regioną. Pavyzdžiui, Jovana Mihajlović Trbovc analizuoja grįžusių nuteistųjų „sutiktuves“, atskleisdama, jog TBTBJ nuteistuosius namuose dažnai pasitinka tūkstantinės minios, sveikinančios ir besidžiaugiančios „teismo išvaduotais“ patriotais. Tokius renginius paprastai organizuoja vietos politinės partijos ar pavieniai politikai, taip siekdami „užsidirbti politinių taškų“ ¹⁵. Literatūroje dar aprašomas kai kurių žymių nuteistųjų (pavyzdžiui, Biljanos Plavšić, buvusios Bosnijos Serbų Respublikos prezidentės, vienintelės TBTBJ nuteistos moters) požiūris į Hagos tribunolą. Mokslininkai prieina prie išvados, kad dauguma neigia savo kaltę ir atsakomybę, plėtoja nacionalistinius praeities karo naratyvus, save dažnai pristato kaip politizuoto ir šališko teismo proceso aukas ¹⁶. Nors išsamios visų nuteistųjų, atlikusių bausmę, elgesio analizės literatūroje kol kas nėra, pavieniai pranešimai žiniasklaidoje ir pirmiau minėti tyrimai rodo, jog jų elgesys potencialiai galėtų destabilizuoti trapius taikos ir susitaikymo procesus Balkanų regione, prisidėdamas prie vienpusiškų ir nacionalistinių karo interpretacijų sklaidos ir žeidamas aukų orumą.

Straipsnyje siekiama pildyti TBTBJ nuteistųjų rehabilitacijos tyrimų nišą nuosekliai įvertinant tiek patį rehabilitacijos procesą, tiek galutinį jos rezultatą. Siekiant įvertinti procesą, remiamasi literatūroje randamais kokybiškoms rehabilitacijos programoms keliamais reikalavimais: konstruktyviomis programomis, individualizacija ir centralizuotu valdymu. Siekiant įvertinti rezultatą, atsižvelgiama į nuteistųjų elgesį

viešojoje erdvėje (kaltės pripažinimą, viešą apgailestavimą dėl padarytų nusikaltimų, nacionalistinių karo interpretacijų skleidimą) ir aukų lūkesčių atliepimą. Būtent pastarasis rehabilitacijos vertinimo aspektas būtų naujas ir esmingai papildytų esamas rehabilitacijos analizes. Darbe remiamasi pirminiais ir antriniais šaltiniais, tokiais kaip akademinės analizės, tarptautinių ar vietos nevyriausybinų organizacijų ataskaitos, pranešimai žiniasklaidoje. Siekiant išsiaiškinti aukų ir jų artimųjų lūkesčius, atlikti dvidešimt trys pusiau struktūruoti interviu su aukų ir jų asociacijų atstovais, taip pat su regiono žmogaus teisių organizacijų ekspertais. Galiausiai pateikiamos išvados ir rekomendacijos ateičiai.

1. Rehabilitacija nacionalinėje ir tarptautinėje baudžiamojoje teisėje

Nors diskusijos apie nuteistųjų rehabilitaciją siekia XVIII a., daugiau dėmesio ji sulaukė tik XX a. šeštajame dešimtmetyje, kai buvo išleista Karlo Menningerio knyga „Bausmės nusikaltimas“ (angl. *The Crime of Punishment*). Autorius iškėlė idėją, kad paskirtos bausmės atlikimas – bevertis, jei neužtikrinama tolesnė nusikalstamo elgesio prevencija¹⁷. Tai paskatino tikrą revoliuciją nacionalinėse baudžiamosiose sistemose, o psichoterapinis nuteistųjų gydymas tapo vienu svarbiausių nusikalstamumo prevencijos įrankių. Tuo pat metu ėmė keistis ir požiūris į nuteistuosius. Klasikinį požiūrį¹⁸ pakeitė pozityvistinis, kuris teigė, jog nusikaltėliai tėra įvairių biologinių, psichologinių ir socialinių veiksnių aukos, todėl teisingai identifikavus nusikalstamo elgesio priežastis, jas būtų galima pašalinti ir taip užtikrinti visišką rehabilitaciją¹⁹.

Svarstymai, kokios priemonės turėtų būti naudojamos kalinimo įstaigose, tebevyksta iki pat šių dienų. Skirtingų disciplinų mokslininkai ginčijasi, kas geriau veikia, kas greičiau ir pigiau leidžia pasiekti norimą rezultatą, kas labiau dera su egzistuojančiomis socialinėmis normomis bei žmogaus teisėmis ir pan.²⁰ XX a. aštuntajame dešimtmetyje įsigalėjo įrodymais grįstos (angl. *evidence-based*) ir personalizuotos rehabilitacijos programos, kurios ir dabar laikomos pačiomis tinkamiausiomis²¹. Populiariausi „Rizikos-poreikio-atsako“ (angl. *Risk-Need-Responsivity, RNR*²²) ir „Gero gyvenimo“ (angl. *Good lives, GLM*)²³ modeliai. Abu jie nurodo, kaip tiksliai nustatyti kiekvieno pažeidėjo asmenines problemas (socialines, psichologines, fizines) ir siūlo atitinkamas individualizuotas rehabilitacijos programas.

Nors nuomonės dėl rehabilitacijos priemonių skiriasi, rehabilitaciją dauguma mokslininkų supranta panašiai – *kaip bausmę atlikusių asmenų sėkmingą reintegraciją į visuomenę, sudarant jiems sąlygas funkcionuoti sau ir visuomenei priimtiniu būdu*²⁴. Svarbiausia. *rehabilitacijos tikslas – nusikalstamumo prevencija*²⁵. Kitaip tariant, tikimasi, kad grįžę į laisvę nuteistieji nebesiims nusikalstamos veikos ir galės nevaržomai veikti nekeldami pavojaus sau ir kitiems. Rehabilitacija yra kaip tiltas tarp nuteistojo ir visuomenės. Pastaroji finansiškai remia kalėjimų sistemą taip atverdama galimybę nuteistajam pasitaisyti, o šis reabilituodamasis gali

atgauti visuomenės pasitikėjimą ir prarastas teises²⁶. Teorinių svarstymų apie tai, kaip keičiasi nacionalinei teisei ir įprastiems nusikaltimams pritaikytas rehabilitacijos apibrėžimas perkėlus jį į tarptautinių nusikaltimų kontekstą, faktiškai nėra²⁷. Paprastai daroma prielaida, kad rehabilitacija abiem atvejais atrodo lygiai taip pat. Be to, tarptautinių nusikaltimų kontekste kur kas dažniau kalbama apie visos nuo karo nukentėjusios visuomenės, o ne paskirų nuteistųjų rehabilitaciją.

Bandant adaptuoti nacionalinės teisės rehabilitacijos apibrėžimą tarptautinei teisei, svarbu aptarti du pamatinius šios sąvokos elementus – tolesnių nusikaltimų prevenciją ir gebėjimą funkcionuoti sau ir visuomenei priimtinu būdu. Prevencija iš tiesų gali būti interpretuojama panašiai kaip nacionalinėje teisėje, kaip kelio būsimiems panašioms nusikaltimams užkirtimas. Vis dėlto antrojo elemento tiesioginis pritaikymas kelia daugiau sunkumų. Nėra savaime suprantama, koks veikimo būdas būtų priimtinas konfliktą išgyvenusiai visuomenei, kurioje neretai ypač trūksta politinio konsensuso, o ji pati yra susiskaldžiusi, vyrauja įtempti tarpetniniai ar tarpgrupiniai santykiai. Šiame straipsnyje siūloma visuomenės sąvoką susiaurinti iki konfliktą išgyvenusių aukų ir jų artimųjų, kurie tiesiogiai nukentėjo nuo padarytų nusikaltimų. Tai prasminga žvelgiant iš pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų lauko perspektyvos, nes susitaikymui ir tvariai taikai būtinas aukų dalyvavimas ir jų poreikių atliepimas. Siekiant atkurti aukų orumą ir savivertę, būtina nuteisti ir pasmerkti kaltuosius, kurie tą orumą ir savivertę paniekino²⁸. Jei nusikaltėliai atsisakytų pripažinti savo kaltę, neigtų padarytus nusikaltimus ir toliau vartotų skaldančią karo metų retoriką, pakartotinio konflikto tikimybė labai padidėtų²⁹. Todėl čia svarbu nacionalinėje baudžiamojoje teisėje įprastą rehabilitacijos apibrėžimą patikslinti, sakant, jog tarptautinių nusikaltimų kontekste ji apimtų ne tik a) rehabilitacijos procesą (konstruktyvias, individualizuotas, karo nusikaltimams specifiškai adaptuotas ir tinkamai valdomas nusikalstamumo prevencijos programas), bet ir b) rezultatą (sėkmingą reintegraciją į visuomenę, kai grįžus į laisvę veikiama aukoms priimtinu būdu: pripažįstama savo kaltė ir atsakomybė, apgailestaujama dėl padarytos žalos, atsiprašoma aukų)³⁰.

Remiantis akademinė literatūra, kokybiškos reintegracijos ir rehabilitacijos programos turėtų būti: a) konstruktyvios, t. y. turėtų aiškų rehabilitacijos apibrėžimą, numatytą konkretų pageidaujamą poveikį bei kriterijus, leidžiančius jį įvertinti³¹; b) valdomos centralizuotai, t. y. numatant atsakingas institucijas, joms priskirtas funkcijas bei atsakomybes, hierarchinius ryšius; c) individualizuotos, t. y. atliepiančios individualius nuteistųjų poreikius. Remiantis ilgalaikių tyrimų rezultatais, būtent tokios programos yra efektyviausios³². Be to, kuriant rehabilitacijos programas siūloma įtraukti kuo įvairesnes priemones, pavyzdžiui, edukacinius užsiėmimus (raštingumo ir kalbos, matematikos, istorijos, pilietinio ugdymo mokymai ir kt.), profesinį mokymą, kognityvinę elgesio terapiją, fizinės treniruotės, socialinių įgūdžių ugdymą ir t. t. Svarbiausia, kad priemonių taikymas būtų pagrįstas

moksliniais tyrimais³³ ir adaptuotas konkretaus nuteistojo poreikiams³⁴. Pavyzdžiui, kuriant rehabilitacijos programas ekstremistinių grupuočių nariams, būtina atsižvelgti į jų politinius motyvus, palaikomą ideologiją, šalį, iš kurios jie yra kilę³⁵. Intervencinių programų individualizavimas taip pat reikalauja atsižvelgti į padarytų nusikaltimų pobūdį ir į kokią socialinę aplinką nuteistasis grįš pasibaigus bausmės atlikimo laikui³⁶.

2. Metodologija

Siekiant įvertinti, kiek sėkminga buvo TBTHJ kaltais pripažintų asmenų rehabilitacija, remtasi pirminiais ir antriniais šaltiniais: mokslininkų analizėmis, tarptautinių ir vietos nevyriausybinų organizacijų ataskaitomis (pavyzdžiui, *Youth Initiative for Human Rights* parengta ir vis dar nepublikuota ataskaita „TBTHJ nuteistieji viešojoje erdvėje“), TBTHJ medžiaga, pranešimai žiniasklaidoje ir 2021 m. sausio–gegužės mėnesį atliktais 23 pusiau struktūruotais interviu su aukomis ir jų asociacijų atstovais bei žmogaus teisių aktyvistais iš Bosnijos ir Hercegovinos, Juodkalnijos, Kosovo, Kroatijos, Serbijos ir Šiaurės Makedonijos (bent po du atstovus iš kiekvienos šalies). Interviu dalyviai buvo atrinkti atlikus pirminę atvirosios prieigos šaltinių analizę, stengiantis identifikuoti asmenis, kurie jau yra pasisakę šia tema žiniasklaidoje. Tai leido indikuoti vietos nevyriausybines organizacijas, stebinčias nuteistųjų veiklą, ir aktyviausias aukų asociacijas regione. Be to, pakalbinti ir trys mokslininkai (-ės), kurie (-ios) yra tyrę nuteistųjų veiklą regione³⁷. Vėliau pasitelkta sniego gniūžtės technika, leidusi kiekvienam dalyviui rekomenduoti kitus, galinčius pateikti tyrimui aktualių įžvalgų.

Dėl pasaulinės COVID-19 pandemijos dauguma interviu buvo atlikti anglų kalba (keli serbų-kroatų kalba), nuotoliniu būdu, respondentams sutikus buvo įrašomas vaizdas ir garsas. Interviu trukmė priklausė nuo atsakymų išsamumo, tačiau paprastai jie trukdavo nuo 45 min. iki 1 val. Visiems interviu dalyviams buvo suteikta teisė į anonimiškumą, tačiau nė vienas neprieštaravo, kad jo tapatybė būtų atskleista. Interviu metu dalyvių buvo prašoma pakomentuoti TBTHJ nuteistųjų elgesį viešojoje erdvėje, papasakoti, ar ir kaip jie dalyvauja (politikoje, ekonomikoje, diskusijose apie karą ir susitaikymą), pateikti labiausiai įstrigusius pavyzdžių. Be to, buvo prašoma pakomentuoti visuomenės nuotaikas, opoziciją / palaikymą karo nusikaltėlių dalyvavimui viešajame gyvenime. Galiausiai, interviu dalyvių buvo klausama, kaip jie supranta nuteistųjų už karo nusikaltimus rehabilitaciją, kokių lūkesčių turi dėl šio proceso ir jo rezultatų. Tai leido pagrįsciau įvertinti nuo karo nukentėjusių asmenų lūkesčius dėl tarptautinio teisingumo ir nuteistųjų elgesio išėjus į laisvę.

Tyrimo eigą apsunkino tai, kad jis buvo atliekamas globalios COVID-19 pandemijos metu, išnaudojant „Zoom“ platformą. Net pusė tyrimui svarbių dalyvių neatsakė į kvietimą dalyvauti interviu arba atsisakė dalyvauti, motyvuodami sveikatos problemomis, laiko trūkumu ar tuo, jog neturi specifinių žinių apie rehabilitaciją ar tarptautinę teisę. Tenka pripažinti, kad interviu metu surinkti duomenys nėra

reprezentatyvūs visai nuo karo buvusioje Jugoslavijoje nukentėjusiųjų bendruomenei, nes pavyko pakalbinti tik mažą jų dalį. Vis dėlto pasitikėjimo daromomis išvadomis teikia tai, kad daugumos interviu dalyvių pozicija buvo labai panaši ir dauguma jų atkartojė tuos pačius pavyzdžius, išsakė panašius lūkesčius bei vertinimus. Žinoma, vykstant į regioną ir su interviu dalyviais susitinkant gyvai būtų buvę gerokai paprasčiau sukurti pasitikėjimo ryšį ir paskatinti daugiau asmenų dalyvauti tyrime.

Svarbu paminėti, kad tyrime dalyvavo tie, kuriems nuteistųjų dalyvavimas viešojoje erdvėje skaudžiausias ir aktualiausias – žmogaus teisių aktyvistai, aukų asociacijų atstovai, pačios aukos. Vis dėlto jie sudaro tik nedidelę visos visuomenės dalį, kuri yra marginalizuota ir dažniausiai negirdima. Viena vertus, būtent todėl dalis džiaugėsi galėdami dalyvauti tyrime ir noriai bei atvirai kalbėjo. Kita vertus, sprendžiant iš visuomenės apklausų rezultatų ir aktyvaus politinių partijų bandymo įtraukti grįžtančius nuteistuosius į politiką ar išnaudoti juos savo rinkimų kampanijoms ³⁸, galima spręsti, kad daugumos nuomonė, atvirkščiai, palankesnė nuteistiesiems už karo nusikaltimus, nei nuo jų nukentėjusioms aukoms ³⁹.

Vienas didžiausių lūkesčių atliekant tyrimą buvo įtraukti TBTHJ prezidentą Camelį Agius ir kitus tribunolo darbuotojus. Ši interviu dalyvių grupė būtų svarbi siekiant iš pirminių šaltinių surinkti kritines įžvalgas apie esamus tarptautinės teisės mechanizmus, jų poveikio ribas ir trūkumus. Nors TBTHJ el. laišku patvirtino, kad kvietimas dalyvauti tyrime buvo perduotas tribunolo darbuotojams, tačiau į jį atsiliepė tik viena potenciali dalyvė su prašymu patikslinti tyrimo klausimus, o tai atlikus – nebeatsakė. Dėl šios priežasties, vertinant tribunolo reabilitacijos mechanizmų trūkumus, šiame straipsnyje remiamasi tik antriniais šaltiniais.

3. TBTHJ nuteistųjų reabilitacijos proceso vertinimas

Kaip minėta, reabilitacijos sėkmę lemia du elementai. Pirmasis – sėkmingas procesas, kuriam keliama šie reikalavimai: ar taikomos reabilitacijos programos yra konstruktyvios, ar jos vykdomos atsižvelgiant į individualius nuteistųjų poreikius ir ar užtikrinamas centralizuotas baudžiamosios sistemos valdymas. Antrasis elementas – reabilitacijos rezultatas, kuriam keliama šie reikalavimai: kaltės ir atsakomybės pripažinimas, apgailestavimas ir veikimas, atitinkantis aukų lūkesčius. Tolesniame skyriuje vertinami reabilitacijos proceso elementai. Analizė paremta interviu metu surinkta medžiaga, TBTHJ dokumentais ir ankstyvo paleidimo sprendimais bei antriniais šaltiniais, tai yra anksčiau atliktais moksliniais TBTHJ baudžiamojo proceso efektyvumo tyrimais.

3.1. Konstruktyvios rehabilitacijos programos

Rehabilitacijos programos laikomos konstruktyviomis, jei jose pateikiamas aiškus rehabilitacijos apibrėžimas, nurodomas pageidaujamas poveikis (siektinas rezultatas) ir jo vertinimo kriterijai ⁴⁰. TBtBJ Statute rehabilitacija nėra minima, apie ją užsimenama tik tribunolo procedūrinėse taisyklėse (angl. *Rules of Procedure and Evidence*), kai aprašoma nuteistojo teisė prašyti paleidimo anksčiau laiko. Kadangi absoliuti dauguma nuteistųjų (93 proc.) buvo paleisti į laisvę anksčiau laiko, tai ypač aktualu. Dauguma modernių tarptautinių baudžiamųjų tribunolų (pavyzdžiui, TBtBJ, Tarptautinis baudžiamasis tribunolas Ruandai, Tarptautinių baudžiamųjų tribunolų mechanizmas) tokią teisę pripažįsta. Ją nuteistasis įgyja kai yra atbuvęs 2/3 paskirto bausmės laiko. TBtBJ procedūrinėse taisyklėse rašoma, kad dėl išankstinio paleidimo sprendžia institucijos prezidentas, apsvarstydamas nusikaltimų sunkumą, nuteistųjų rehabilitacijos lygį, bendradarbiavimą su prokuroro kabinetu ir vienodą už panašius nusikaltimus nuteistų asmenų traktavimą. Šalys, kuriose nuteistieji atlieka kalinimo bausmę, privalo informuoti prezidentą dėl nuteistojo atitikties reikalavimams. Tada prezidentas konsultuojasi su savo biuru ir teisėjais, tačiau galutinį sprendimą priima būtent jis ⁴¹. Vis dėlto taisyklėse nepateikiamas nei aiškus rehabilitacijos apibrėžimas, nei kriterijai, kuriais remiantis reikėtų vertinti pasiektą rehabilitacijos lygį.

Apie rehabilitacijos pavyzdžius daugiau kalbama konkrečiuose sprendimuose dėl ankstyvo paleidimo, todėl mokslininkai, kurie tiria, kaip tribunolas supranta nuteistųjų už tarptautinius nusikaltimus rehabilitaciją, dažniausiai nagrinėja būtent juos. Dauguma sutinka, kad praktikoje prezidentui svarbiausias 2/3 bausmės laiko atlikimo faktas. Jonathanas Choi argumentuoja, jog taip yra todėl, kad visi TBtBJ nuteistieji kaltinami panašaus sunkumo nusikaltimais, visi jie aukšto rango politiniai ar kariniai lyderiai, kurie prisidėjo prie žiauriausių nusikaltimų suplanavimo, organizavimo ir įgyvendinimo, todėl nusikaltimų sunkumo veiksnys neleidžia jų niekaip prasmingai diferencijuoti. Bendradarbiavimas su prokuroro kabinetu irgi nėra toks svarbus, nes baudžiamojoje teisėje visuotinai pripažįstama kaltinamojo prerogatyva savęs neinkriminuoti ⁴². Barbora Holá, Joris van Wijkas, Francesca Constantini ir Armi Korhonen, išanalizavę visus TBtBJ prezidento sprendimus dėl paleidimo į laisvę anksčiau laiko nuo 1999 m. (paties pirmojo tokio sprendimo) iki 2017 m. – pritaria. Pasak jų, net ir rehabilitacijos kriterijus neturi didelio svorio. Iš 53 nuteistųjų, kurie buvo paleisti anksčiau laiko, tik 36 prezidento buvo įvardyti kaip „pakankamai reabilituoti“ ⁴³. Įdomiausia, kad informacijos apie jų požiūrį į padarytus nusikaltimus įkalinimo įstaigos, kuriose nuteistieji atliko bausmę, iš viso nepateikė. Prezidentas apie tai galėjo spręsti tik vadovaudamasis pačių nuteistųjų prašymais. Vis dėlto vos 19 proc. visų paleistųjų savo prašymuose pripažino kaltę ir asmeninę atsakomybę. Visi kiti ją neigė arba pripažino tik iš dalies, kalbėdami abstrakčiai ir

sakydami, jog apgailestauja, kad karas iš viso prasidėjo. Deja, tai niekaip nesutrukdė jų priešlaikiniam paleidimui į laisvę, užteko to, kad visi buvo atbuvę 2/3 paskirtos bausmės laiko. Pavyzdžiui, Mlado Radičius, Omarskos koncentracijos stovyklos pamainos vadovas, nuteistas 20 m. kalėjimo už brutalius nusikaltimus prieš ne serbų kilmės civilius, įskaitant prievartavimus, buvo paleistas anksčiau laiko, nors neatitiko trijų iš keturių tribunolo taisyklėse minimų kriterijų (nebendradarbiavo su prokuroro kabinetu, nepasižymėjo jokiais rehabilitacijos požymiais, buvo padaręs ypač sunkius nusikaltimus) ⁴⁴. Edith Riegler, analizavusi visus TBTH ir Tarptautinio baudžiamojo teismo nuosprendžius ir sprendimus dėl ankstyvo paleidimo iki 2019 m. pabaigos, taip pat prieina prie panašios išvados. Autorės manymu, dabartinė praktika rodo, jog „TBTH prezidentas net ir neryškius rehabilitacijos požymius interpretuoja kaip pakankamą rehabilitaciją, siekdamas pateisinti priimamą sprendimą dėl ankstyvo paleidimo į laisvę, kuris išimtinai argumentuojamas tik 2/3 taisykle“ ⁴⁵.

Kaip minėta, informaciją apie nuteistųjų elgesį prezidentui teikia valstybės, kuriose kali TBTH nuteistieji ⁴⁶. Pavyzdžiui, valstybės teikia ataskaitas apie nuteistųjų drausmę, paklusimą įkalinimo įstaigos taisyklėms, norą dirbti, mokytis užsienio kalbų, palaikomus santykius su artimaisiais ir pan. ⁴⁷ Svarbu pažymėti, kad geras nuteistųjų už karo nusikaltimus elgesys ir paklusimas taisyklėms neturėtų stebinti, nes dauguma jų iki karo buvo autoritetingi ir gerbiami visuomenės nariai, aukšto rango politikai ar karininkai. Kai kurie jų (pavyzdžiui, vidurinės grandies karininkai) TBTH nuteisti būtent už besąlygišką paklusimą net patiems žiauriausiems įsakymams ⁴⁸.

Įkalinimo įstaigų teikiama rehabilitacijos pavyzdžiai rodo, kad, nepaisant visiškai kitokio padarytų nusikaltimų pobūdžio, nuteistieji vertinami lygiai taip pat kaip ir kiti, įprastus nusikaltimus padarę kaliniai ⁴⁹. Rehabilitacijos vertinimas būtų kur kas prasmingesnis, jei tarptautiniams karo nusikaltėliams būtų taikomi atskiri rehabilitacijos kriterijai ir kitokio pobūdžio programos ⁵⁰. Šį iššūkį pripažįsta ir patys TBTH darbuotojai: „Prezidento sprendimas iš esmės grindžiamas bet kokia informacija, kurią pateikia nacionalinės institucijos, ir komentarais, kuriuos turi teisę pridėti patys nuteistieji.“ ⁵¹ Apibendrinant – šiuo metu TBTH neturi vienos aiškos rehabilitacijos sampratos, nėra identifikavęs jos tikslų ir vertinimo kriterijų, neatsižvelgia į padarytų nusikaltimų specifiką bei išskirtinį pokonfliktnės visuomenės kontekstą, į kurį turės grįžti nuteistieji.

3.2. Individualizuotos rehabilitacijos programos

Individualizuotose rehabilitacijos programose atsižvelgiama į kiekvieno nuteistojo poreikius, motyvaciją, ideologinius įsitikinimus ir numatomus galimus reintegracijos sunkumus išėjus į laisvę ⁵². Kalbant apie rehabilitacijos programas, kurios vykdomos TBTH nuteistiesiems, esminė problema yra ta, kad jos priklausomos nuo nuteistuosius

kalėti priimančiųjų valstybių ir todėl radikaliai skirtingos⁵³. Bendradarbiaudamas su priimančiosiomis valstybėmis tribunolas sudaro dvišalius susitarimus (kitais „Nuosprendžio įvykdymo susitarimus“), kurių pagrindu perduoda nuteistuosius priimančiajai valstybei. Ten atvykę bausmės atlikimo laikotarpiu jie yra laikomi nacionaliniais kalniais ir jiems taikomos priimančiosios valstybės nacionalinės taisyklės⁵⁴. TBTBJ nuosprendžio įgyvendinimo susitarimus yra pasirašęs su šešiolika Europos valstybių⁵⁵ ir nors kalnimo sąlygos turi atitikti tarptautinius standartus, tai, kad bausmės atliekamos skirtingose šalyse, neišvengiamai reiškia skirtingas nuteistųjų patirtis⁵⁶. Pavyzdžiui, Skandinavijos šalyse asmenys kalnami individualiose kameroose, užtikrinama pažangi rehabilitacinių programų sistema, o Prancūzijos ar Italijos kalnimo įstaigose bausmės atliekamos perpildytuose kalėjimuose, rehabilitacijai skiriama gerokai mažiau dėmesio⁵⁷.

Kadangi tarptautiniai kalniai sudaro tik mažą dalį visos kalėjimo populiacijos, nė viena iš priimančiųjų šalių neturi specializuotų rehabilitacijos programų, pritaikytų karo nusikaltimus padariusiems asmenims. Esamos programos daugiausia paremtos švietimu, profesinių įgūdžių ugdymu, psichologinėmis konsultacijomis, priklausomybių gydymu ir pan. Neretai kalbiniai ar kultūriniai skirtumai neleidžia TBTBJ nuteistiesiems sėkmingai jose dalyvauti⁵⁸. Todėl mokslininkai kritikuoja tarptautinius tribunolus teigdami, kad atsakomybė už rehabilitacijos įgyvendinimą neturėtų būti visiškai perduodama priimančiosioms šalims. Toks bausmės vykdymo modelis leidžia tribunolui likti nuošalyje neįsitraukiant į svarstymus dėl rehabilitacijos programų tikslų bei priemonių, kurios leistų pasiekti geriausią rezultatą reabilituojant tarptautinius nusikaltėlius⁵⁹. Panašu, kad į rehabilitaciją žvelgiama veikiau kaip į šalutinį „produktą“, o ne kaip į esminį bausmės tikslą⁶⁰.

Be to, kriminologai argumentuoja, kad asmenys, kaltinami tarptautiniais nusikaltimais, yra ganėtinai gerai adaptavęsi. Jie yra „paprasti žmonės“, kurie nusikaltimus padarė „nepaprastomis aplinkybėmis“, t. y. kolektyvinio, sisteminio ir valstybės sankcionuoto smurto kontekste. Būtent dėl to keliamas klausimas, ar konvencinės rehabilitacijos programos jiems iš principo tinka. Labai tikėtina, jog įprastomis aplinkybėmis, pasibaigus karui, nuteistieji prisitaikys ir puikiai integruosis. Sprendžiant iš informacijos žiniasklaidoje, dauguma TBTBJ nuteistųjų išėję į laisvę iš tiesų puikiai integruojasi ir netgi eina aukštas pareigas. Vis dėlto jie ir toliau neigia padarytus nusikaltimus, nepripažįsta savo atsakomybės ir netgi grįžta į politiką, kurstydami etninę neapykantą ir nesantaiką šalių viduje. Kol tribunolai neturi specializuotų rehabilitacijos programų, kurios atlieptų savitą tarptautinių nusikaltimų pobūdį ir padėtų nuteistiesiems suvokti destruktivias savo veiksmų ir skleidžiamų nacionalistinių ideologijų pasekmes, tol toks jų elgesys neturėtų stebinti. Tuo labiau kad visuomenės ir valdančiojo elito daugumos nuomonė Balkanuose jiems itin palanki.

Galiausiai, priešingai nei nacionalinių teismų atveju, tarptautiniai tribunolai neturi lygtinio paleidimo komisijų (angl. *Parole Boards*),

kurios atliktų paleistų nuteistųjų priežiūrą. Įdomu, kad tribunolas pirmą kartą iškėlė papildomas lygtinio paleidimo sąlygas tik 2019 m., kai naujuoju prezidentu tapo teisėjas iš Maltos Camelis Agius. Tribunolo prezidentas įpareigojo Valentiną Čoričą, paleistą anksčiau laiko 2019 m., nedalyvauti politikoje, neaptarti jam pareikštų kaltinimų ar bet kokių kitų Jugoslavijos karų įvykių viešai ar su kitais asmenimis, neįsigyti ar kitokiu būtu neturėti ir nenaudoti ginklo ir t. t. ⁶¹ Tai pirmasis toks atvejis, rodantis naujai besiformuojančią TBTBJ išankstinio paleidimo praktiką. Deja, tyrimo interviu dalyviai teigiamą poveikį įžvelgia tik trumpuoju laikotarpiu ⁶². Lygtinio paleidimo sąlygoms nustojus galioti, karo nusikaltėlių veiksmai vis dėlto ir toliau bus priklausomi nuo nacionalinės Vakarų Balkanų valstybių politikos ir požiūrio į nuteistuosius. Be to, lygtinio paleidimo politikos pokyčiai niekaip nekeičia fakto, jog TBTBJ iki šiol neturi individualizuotų, tarptautinių nusikaltimų specifikai adaptuotų reabilitacijos programų.

3.3. Baudžiamosios sistemos centralizacija

Sistema laikoma centralizuota, kai skirtingoms institucijoms priskiriama aiški atsakomybė ir nurodomi hierarchiniai pavaldumo ryšiai. Idealiu atveju TBTBJ turėtų turėti aiškų reabilitacijos apibrėžimą ir lūkesčius dėl norimo rezultato, reabilitacijos įgyvendinimo planą ir reikiamus įrankius, kad galėtų, koordinuodama savo veiklą su kalinimo įstaigomis, užtikrinti vienodai kokybišką reabilitaciją visiems nuteistiesiems. Atitinkamai turėtų būti vykdoma įgyvendinimo stebėseną, kokybės kontrolė ⁶³. Kaip minėta, TBTBJ atveju reabilitacijos įgyvendinimas tiesiogiai priklauso nuo skirtingų priimančiųjų valstybių nacionalinės jurisdikcijos. Tiesa, atsižvelgdamas į bausmės vykdymo susitarimą, TBTBJ gali paskirti nepriklausomą instituciją, kuri atliktų nuteistųjų kalinimo sąlygų stebėseną. TBTBJ tam pasitelkia *Tarptautinį baudžiamųjų tribunolų mechanizmą* (angl. *Mechanism for International Criminal Tribunals (MICT)*); *Raudonojo Kryžiaus tarptautinį komitetą* (angl. *International Committee of the Red Cross (ICRC)*); *Europos Tarybos kankinimo ir kitokio žiauraus, nežmoniško ar žeminančio elgesio ir baudimo prevencijos komitetą* (angl. *European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT)*); *TBTBJ darbuotojus* ⁶⁴. Jie atlieka TBTBJ nuteistųjų apgyvendinimo sąlygų, jų psichinės ir fizinės sveikatos stebėseną ar sprendžia kitas su tarptautiniais kaliniais susijusias problemas ⁶⁵. Pokalbiai su TBTBJ nuteistaisiais rodo, kad šios institucijos neturi didesnio poveikio sprendžiant bausmės atlikimo metu kilusias problemas ⁶⁶ ir nėra orientuotos į reabilitacijos tikslų įgyvendinimo stebėseną. Paprastai nagrinėjami skundai, susiję su prieiga prie interneto ar bibliotekų, susitikimų su šeimos nariais, maitinimo, užsiėmimų kalbos ir panašiais klausimais.

4. Rehabilitacijos rezultato vertinimas

Šiame skyriuje vertinamas antrasis sėkmingos rehabilitacijos elementas – rehabilitacijos rezultatas. Siekiant jį įvertinti, svarbu aptarti du aspektus – a) nuteistųjų viešą kaltės ir atsakomybės pripažinimą, apgailestavimą dėl padarytų nusikaltimų ir b) aukų lūkesčius dėl jų integracijos.

4.1. Kaltės pripažinimas ir apgailestavimas dėl padarytos žalos

Kaip minėta, B. Holá ir kt. tyrimas atskleidė, jog vos 19 proc. visų anksčiau laiko paleistų TBTHJ nuteistųjų savo prašymuose pripažino asmeninę atsakomybę ir išreiškė gailestį dėl padarytų nusikaltimų ⁶⁷. Deja, pasak interviu dalyvių, nemažai jų grįžę į regioną „persigalvojo“ ir ėmė neigti savo kaltę, kritikuoti tribunolą, vadinti jį šališku ir politizuotu. Už tai jokių sankcijų iš TBTHJ jie nesulaukė ⁶⁸. Bene žinomiausią tokio elgesio pavyzdį parodė buvusi Bosnijos Serbų Respublikos prezidentė Biljana Plavšić, kuri buvo nuteista už nusikaltimus žmoniškumui. Nors teismo salėje B. Plavšić pripažino savo kaltę ir išreiškė apgailestavimą, tačiau paleista anksčiau laiko ji paneigė savo prisipažinimą, argumentuodama, jog taip pasielgė iš išskaičiavimo. Kalbėdama su žiniasklaida B. Plavšić kaltino Hagos tribunolą šališkumu, siekiu nubausti serbų tautą, o save vadino „atpirkimo ožiu“. Ji taip pat parašė autobiografinę knygą, kurioje plačiau išdėstė savo požiūrį, neigė bet kokią asmeninę atsakomybę ir propagavo nacionalistinę karo įvykių interpretaciją ⁶⁹. „*Realybė tokia, kad dauguma karo nusikaltėlių grįžta ir aktyviai dalyvauja visuomeniniame gyvenime. Jie savęs nemato kaip nusikaltėlių, atvirkščiai, netgi vadina save aukomis <...>. Kaipgi motina, kuri prarado visą savo šeimą, gali sakyti, kad teisingumas buvo įvykdytas, jei ji juos mato vaikštinėjant laisvai gatvėmis ir kalbant nežmoniškus dalykus.*“

⁷⁰ Kaip teigia vienas žmogaus teisių organizacijos atstovas Serbijoje: „*Jie dažniausiai kalba apie tuos pačius dalykus ir propaguoja tokias pačias vertybes – neigia padarytus nusikaltimus, delegitimuoja Hagos tribunolą, priešinasi narystei ES, sėja neapykantą ir netoleranciją kitoms etninėms grupėms regione.*“ ⁷¹

Nors visus nuteistuosius apžvelgiančios studijos šiuo metu literatūroje nėra, tačiau pavieniai pranešimai žiniasklaidoje ir kai kurie mokslininkų aprašomi iliustratyviausi pavyzdžiai pagrindžia interviu dalyvių nuomonę. Pavyzdžiui, net aštuoni TBTHJ nuteistieji šiuo metu aktyviai dalyvauja arba dar neseniai dalyvavo politiniame Vakarų Balkanų gyvenime. Vojislavas Šešeljs (ultranacionalistas, Serbų radikalų partijos įkūrėjas, TBTHJ nuteistas už karo nusikaltimus) grįžęs iš Hagos buvo išrinktas į Serbijos parlamentą, kur toliau neigė Srebrenicos genocidą, viešai sudegino Kroatijos vėliavą, propagavo „Didžiosios Serbijos“ idėją, skatino smurtą prieš politinę opoziciją ir žurnalistus, šaipėsi iš tribunolo verdiktų ir pan. Veselinas Šljivančaninas (buvęs Juodkalnijos serbų armijos karininkas, nuteistas už karo nusikaltimus Vukovare) paleistas į laisvę prisidėjo prie valdančiosios Serbijos progreso partijos ir tapo jos valdybos nariu ⁷². Jis dažnai viešai kalba apie būtinybę ruošti naujam karui su Albanija ir Kroatija, kaltina Hagos tribunolą šališkumu,

neigia savo kaltę ir atsakomybę⁷³. Nikola Šainovićius (buvęs Serbijos vicepremjeras, artimas Slobodano Miloševićiaus bendražygis) grįžęs į Belgradą įstojo į Socialistų partiją (buvusi Miloševićiaus komunistų partija, valdžioje nuo 2008 m.), nuolat duoda interviu žiniasklaidai, kur neigia savo kaltę, atsakomybę, visiškai nesigaili to, ką padarė, neatsiprašo aukų⁷⁴. Kiti nuteistieji, Momčilo Krajišnikas⁷⁵, Simo Zaričius ir Blagoje Simićius, grįžo į regioninę politiką BiH serbiškojoje dalyje. M. Krajišnikas (Bosnijos serbų politikas, vienas iš Serbų demokratų partijos įkūrėjų, pirmasis Respublikos Srpskos (RS) parlamento pirmininkas) buvo pasitiktas tūkstantinės minios kaip tautos herojus⁷⁶. Jis tapo pirmuoju RS Tėvų įkūrėjų asociacijos prezidentu, tiesiogiai dirbančiu su RS vadovybe⁷⁷. Be kitų veiklų, ši asociacija rūpinasi ir parama kaltinamiesiems karo nusikaltimais bei jų šeimoms⁷⁸. Simo Zaričius, nuteistas už nusikaltimus žmoniškumui Bosanksi Šamac miestelyje, grįžęs tapo to paties miestelio vicemeru⁷⁹, o Blagoje Simićius, taip pat iš Bosanksi Šamac, grįžęs tapo savivaldybės tarybos pirmininku, šiuo metu eina jau trečią savivaldybės tarybos nario kadenciją⁸⁰. Dario Kordićius (nuteistas už karo nusikaltimus prieš civilius Ahmiči), Kroatijos oro uoste taip pat buvo pasitiktas kaip didvyris. Sutiktuvėse dalyvavo aukšto rango kariniai ir politiniai lyderiai, jis apdovanotas aukščiausio rango kariniais ordiniais, o per 25-ąsias Ahmiči žudynių metines viešai paskelbė, jog dėsins prie Kroatijos varpų platformos ir dalyvaus rinkimuose. Vienas iš šios platformos tikslų – skatinti pozityvų Tėvynės karo atminimą, ginti karo veteranų teises. Johanas Tarčulovskis, nuteistas už karo nusikaltimus, grįžęs prisidėjo prie tuo metu valdančios Šiaurės Makedonijos VMRO-DPMNE partijos, tapo jos vykdomuoju sekretoriumi ir net savotiška partijos žvaigžde, parlamento nariu, kur kalbėdavo apie tai, kad buvo neteisingo teismo auka. Kai jo partija pralaimėjo rinkimus, jis neteko vietos parlamente, tačiau ir toliau veikia partijoje⁸¹.

Panašios tendencijos aprašomos ir mokslinėje literatūroje. Pavyzdžiui, Vladimiras Petrovičius analizavo TBTHJ nuteistųjų publikuotas knygas, o Katarina Ristić atliko interviu su keliais nuteistaisiais, klausdama nuomonės apie tribunolą ir tarptautinio baudžiamojo teisingumo procesą. Mokslininkai prieina prie panašios išvados – absoliuti dauguma nuteistųjų propaguoja nacionalistinę praeities karo interpretaciją ir bando perkurti savo autobiografinius naratyvus, save parodydami kaip neteisėto baudžiamojo proceso aukas⁸². Bendras bruožas – jokio apgailestavimo už padarytus nusikaltimus, priešingai – TBTHJ įrodymų ir asmeninės kaltės neigimas⁸³.

Vos keli nuteistieji grįžę namo viešai atsiprašė savo aukų ar pripažino savo kaltę, gailėjosi. Vienas iš jų – bošniakas Esadas Landžo, kuris buvo nuteistas penkiolikai metų kalėjimo už nusikaltimus Čelebiči koncentracijos stovykloje. E. Landžo taip pat buvo paleistas anksčiau laiko, išėjęs į laisvę liko Suomijoje, įsidarbino valytoju. 2016 m. jis kartu su Danijos dokumentinio kino kūrėjų komanda vyko į regioną, kur bandė surasti savo aukas ir viešai prašė atleidimo⁸⁴. Bent penki skirtingi interviu dalyviai paminėjo E. Landžo kaip nuoširdaus apgailestavimo ir

elgesio, atitinkančio jų lūkesčius, pavyzdį: „*Tai tikrai retas pavyzdys, aš tą ir turiu galvoje, kai sakau, jog reikia nuoširdaus apgailestavimo. Filme Landžo artimieji bando jį atkalbėti, sako, jog serbai neatsiprašė bošniakų už Srebrenicą, todėl jis neturėtų atsiprašyti jų, bet jis vis tiek laikosi savo plano.*“⁸⁵ Pasak respondentų, Landžo yra išimtis iš taisyklės, nes paskatų prisipažinti nedaug. Pavyzdžiui, kai Dragoljub Ojdanić (buvęs gynybos ministras, aukšto rango karininkas, TBTBJ nuteistas už nusikaltimus Kosovo karo metu) nusprendė neapeluoti galutinio verdikto, pripažino savo kaltę ir išreiškė viešą apgailestavimą⁸⁶, Serbija jį net savotiškai nubaudė. Kaip aiškino viena iš respondenčių: „*Grižęs jis nebuvo pasitiktas su fanfaronėmis ir tik tada, kai pasitaisė ir pradėjo kalbėti, jog Hagos tribunolas yra melagingas teismas, vėl buvo pradėtas kviešti į įvairius minėjimus, valstybinius priėmimus ir dalyvauti viešajame gyvenime.*“⁸⁷

4.2. Aukų lūkesčiai dėl nuteistųjų rehabilitacijos

Interviu metu absoliučiai visi aukų ir aukų asociacijų atstovai pabrėžė, kad nusikaltimų pripažinimas ir pasmerkimas yra svarbiausias bausmės tikslas. Kaip teigė Srebrenicos genocidą išgyvenusi mergina: „*Mes praradome viską, niekas mums negrąžins mūsų šeimos narių, artimųjų. Kai žmonės juos [grįžusius nuteistuosius, aut. pastaba] garbina, kai pasitinka juos kaip tautos herojus, tai tiesiog įžeidimas... mums pakaktų, kad jie tiesiog pasakytų „taip, mes tai padarėme, neturėjome, bet vis tiek padarėme ir labai apgailestaujame“. Tai galėtų būti žingsnis į priekį, tai galėtų būti dialogo pradžia. <...> Be to, mes negalime užmiršti, negalime atleisti ir negalime pasitikėti.*“⁸⁸ Nela Pamuković, dirbanti su karo aukomis Kroatijoje, sako: „*Nusikaltimų pripažinimas svarbiausia, nes kitu atveju jie [nuteistieji, aut. pastaba] bus garbinami kaip tautos herojai. Visur, nuo istorijos vadovėlių iki žiniasklaidos, o tai pakartotinai viktimizuoja aukas.*“⁸⁹ Dauguma interviu dalyvių kalbėjo apie tai, kad vietos politinio elito (ypač Serbijos ir Serbų Respublikos BiH) ir visuomenės daugumos nuomonė ypač palanki nuteistiesiems. Jie laukiami, garbinami, apdovanojami valstybiniais apdovanojimais, kviečiami į laidas kaip karo, saugumo, istorijos ekspertai, jų knygos publikuojamos, kartais net finansuojamos valstybės⁹⁰. Pavyzdžiui, Serbijos gynybos ministerija finansuoja knygų seriją „Karys“ (serb. „Ratnik“), kurioje jau ne vieną knygą apie karą yra išleidę net keli TBTBJ nuteistieji⁹¹. Pasak Murata'os Tahirovičiaus, BiH Aukų asociacijos atstovo: „*Svarbu suprasti, jog jie grįžta į aplinką, kuri juos priima kaip herojus. Jų rehabilitacija neįmanoma, kol neįvyks visos visuomenės rehabilitacija. Jie ne tik dalyvauja viešajame gyvenime, bet jų bausmė jiems yra kaip privilegijų ir socialinės įtakos garantas. Kuo svarbesnė buvo jų karo metų funkcija, tuo aktyviau jie įsitraukia grįžę. Tai siunčia žinią, kad daryti nusikaltimus apsimokėjo, ir kuria nepasitikėjimo, baimės atmosferą, trukdo susitaikymui, žemina aukų orumą.*“⁹² Dalis aukų grupės atstovų taip pat akcentavo atsiprašymo ir nuoširdžios atgailos svarbą: „*Būtų normalu, jei jie parodytų nors kokį apgailestavimą dėl to, ką padarė.*

Bent jau pasakyty, kad juos paveikė karas, bendra atmosfera ar pan., o šiandien aš jaučiuosi blogai dėl to, aš atsiprašau.“⁹³

Taigi, tenkindamas ankstyvo paleidimo prašymus ar svarstydamas nuteistųjų rehabilitacijos klausimus, TB TBJ prezidentas turėtų apsvarstyti visuomenės, į kurią sugrįžta nuteistieji, poreikius ir tikimybę, kad jie į regioną grįš su pagarba aukoms⁹⁴. Ilgametė praktika, kai ankstyvojo paleidimo prašymai būdavo tenkinami beveik automatiškai, o rehabilitacijai neskiriamas pakankamas dėmesys, kenkia dviem esminiams bausmės tikslams – moraliniam padarytų nusikaltimų pasmerkimui ir teisingumo aukoms užtikrinimui. Tarptautinis baudžiamasis teisingumas turi svarbią simbolinę vertę, pasmerkdamas karo metu padarytus nusikaltimus jis puoselėja žmogaus teisių normas⁹⁵ ir padeda atkurti aukų orumą. Griežtos įkalinimo bausmės bei papildomos ankstyvo paleidimo sąlygos būtinos tam, kad pasmerkimo žinia būtų stipri ir nebūtų interpretuojama kaip „tuščia retorika“⁹⁶.

Išvados ir rekomendacijos

Šiame straipsnyje buvo vertinama TB TBJ nuteistųjų rehabilitacijos sėkmė, analizuojant du ją apibrėžiančius elementus: 1) rehabilitacijos *procesą / mechanizmą* (rehabilitacijos apibrėžimą, tikslus, pageidaujamus rezultatus, proceso valdymą, individualizavimą) ir 2) jos *rezultatą* (kaltųjų savo kaltės pripažinimą, apgailestavimą, elgesį, atitinkantį aukų lūkesčius). Deja, visi analizuoti aspektai įvertinti neigiamai. Šiuo metu TB TBJ neturi aiškaus rehabilitacijos apibrėžimo, nusakančio numatytus jos tikslus, pageidaujamus rezultatus, neturi specializuotų rehabilitacijos programų, pritaikytų karo nusikaltimus padariusiems asmenims, ir visą atsakomybę už rehabilitaciją perduoda šalims, kuriose kali nuteistieji. Šios savo ruožtu taiko nacionalines, įprastiems nusikaltėliams pritaikytas rehabilitacijos programas, kurios savo logika šiuo atveju netinkamos ir negarantuoja teigiamo rezultato. Nuteistieji grįžta į visuomenę, kurioje dauguma juos palaiko ir vertina, todėl jiems integruotis lengva, tačiau tai ypač skaudina aukų bendruomenę ir visiškai neatitinka jų lūkesčių. Aukų bendruomenės atstovai visose buvusios Jugoslavijos valstybėse labiausiai pasigenda nuteistųjų kaltės pripažinimo, atsiprašymo, apgailestavimo. Dabartinė situacija žeidžia jų orumą ir pakartotinai viktimizuoja jau ir taip traumuotą ir marginalizuotą grupę. TB TBJ nuteistųjų rehabilitacijos paradoksas – jei nuteistieji gailės ir pripažins savo kaltę bei teismo verdiktą, jų integracija bus gerokai sudėtingesnė, nes toks nuteistųjų elgesys neatitiks daugumos visuomenės ir valdančiojo elito lūkesčių. Svarbu pažymėti, kad šiuo metu bandoma bent iš dalies spręsti šią problemą – numatomos papildomos sąlygos anksčiau laiko į laisvę paleidžiamiems nuteistiesiems (pavyzdžiui, draudžiama bendrauti su žiniasklaida, neigti padarytus nusikaltimus ir pan.). Vis dėlto tokios sąlygos, nors ir sveikintinos, galioja tik tol, kol baigaisi visas bausmės laikas. Be to, jos netaikomos didžiajai daliai anksčiau laiko paleistų nuteistųjų, kurie į laisvę išėjo iki 2019 m. Šio tyrimo išvados nėra galutinės ir jos

netinka visai karo aukų bendruomenei, nes pavyko pakalbinti tik mažą jų atstovų dalį. Tai tik pirmas tokio pobūdžio tyrimas, pateikiantis pirmines išvalgas, kurios galėtų būti tikrinamos gerokai platesne apimtimi visose buvusios Jugoslavijos šalyse. Be to, situacijai keičiantis būtų prasminga tokius tyrimus kartoti.

Svarbiausios rekomendacijos ateičiai: a) Sukurti įrodymais grįstą nuteistųjų rehabilitacijos sistemą, pritaikytą karo nusikaltimų specifikai, kur būtų aiškus rehabilitacijos apibrėžimas, tikslai, vertinimo kriterijai ir centralizuotas valdymas. b) Investuoti į tyrimus, kokia tiksliai ta specifika galėtų būti ir kokios priemonės būtų veiksmingos. Pradžiai užtektų ir pastangų „deideologizuoti“ nuteistuosius, „priešpriešinti“ juos savo nusikalstamos veiklos padarytai žalai, organizuoti mediacijos sesijas su nusikaltimų aukomis. c) Investuoti (ne vien tik TBtBJ lygmeniu) į platesnes pereinamojo laikotarpio teisingumo iniciatyvas, pavyzdžiui, pilietinės visuomenės iniciatyvas, kurios dirba su karo nusikaltimų švietimu ir edukuoti visuomenę apie TBtBJ verdiktus ir patvirtintus faktus (puikus pavyzdys – *Center for Post-Conflict Research* veikla BiH, kai tribunolo sprendimai perduodami visuomenei patrauklia ir aiškia forma). d) Numatyti papildomas sąlygas nuteistiesiems išeinant į laisvę (pavyzdžiui, nedalyvauti politikoje, neneigti teismo sprendimų) ir apgalvoti atitinkamus šių sąlygų įgyvendinimo priežiūros mechanizmus.

Literatūra

- ICTY. „About the ICTY“. Accessed May 15, 2020. <https://www.icty.org/en/about>.
- Al Jazeera. „Osudeni Ratni Zločinac Izabran u Vrh Socijalističke Partije Srbije“. Aljazeera Balkans, December 4, 2017. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2017/12/4/osudeni-ratni-zlocinac-izabran-u-vrh-socijalisticke-partije-srbije>.
- Andrews, D. A., James Bonta ir J. Stephen Wormith. „The Risk-Need-Responsivity (RNR) Model“. *Criminal Justice and Behavior* 38, nr. 7 (2011): 735–755. <https://doi.org/10.1177/0093854811406356>.
- Clark, Janine Natalya. „From Negative to Positive Peace: The Case of Bosnia and Hercegovina“. *Journal of Human Rights* 8, nr. 4 (2009): 360–384. <https://doi.org/10.1080/14754830903332434>.
- Clark, Janine Natalya. „Judging the ICTY: Has It Achieved Its Objectives?“. *Southeast European and Black Sea Studies* 9, nr. 1–2 (2009): 123–142. <https://doi.org/10.1080/14683850902723454>.
- Clark, Janine Natalya. „The Three Rs: Retributive Justice, Restorative Justice, and Reconciliation“. *Contemporary Justice Review* 11, nr. 4 (2008): 331–350. <https://doi.org/10.1080/10282580802482603>.
- Culp, Richard. „Enforcement and Monitoring of Sentences in the Modern War Crimes Process: Equal Treatment before the Law?“. ICC Legal Tools, 2011. <https://www.legal-tools.org/>.
- De Brouwer, Anne-Marie. „Reparation to Victims of Sexual Violence: Possibilities at the International Criminal Court and at the Trust Fund for Victims and Their Families“. *Leiden Journal of International Law* 20, nr. 1 (2007): 207–237. <https://doi.org/10.1017/s0922156506003979>.

- Dizdar, Tina Jelin. „Gdje Su I Šta Rade Bivši Haški Osuđenici?“ Radio Slobodna Evropa. February 24, 2013. <https://www.slobodnaevropa.org/a/gdje-su-i-sta-rade-bivsi-haski-osudjenici/24910546.html>.
- Drumbl, Mark A. Essay. In *Atrocity, Punishment, and International Law*, 174. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Duff, Antony ir Robert Alexander Duff. *Punishment, Communication, and Community*. New York: Oxford University Press, 2001.
- Eckstein, Susan ir Timothy P. Wickham-Crowley. *What Justice? Whose Justice? Fighting for Fairness in Latin America*. Berkeley, LA: University of California Press Press, 2003.
- Ford, Stuart. „Complexity and Efficiency at International Criminal Courts“. *Emory International Law Review* 29 (2014): 1–71. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2370540>.
- Garkawe, Sam. „Victims and the International Criminal Court: Three Major Issues“. *International Criminal Law Review* 3, nr. 4 (2003): 345–368. <https://doi.org/10.1163/157181203322584350>.
- Holá, Barbora ir Joris Van Wijk. „Life after Conviction at International Criminal Tribunals: An Empirical Overview“. *Journal of International Criminal Justice* 12, nr. 1 (2014): 109–132. <https://doi.org/10.1093/jicj/mqu003>.
- Holá, Barbora. „Does Remorse Count? ICTY Convicts’ Reflections on Their Crimes in Early Release Decisions“. *International Criminal Justice Review* 28, nr. 4 (2018): 349–371. <https://doi.org/10.1177/1057567718766228>.
- ICTY. „Member States Cooperation“. Accessed January 26, 2021. <https://www.icty.org/en/documents/member-states-cooperation>.
- Jo, Hyun-Wook, Ho-Lim Choi ir Jong-Tae Lim. „Adaptive Control of a Chain of Integrators under Unknown Time-Varying Input Delay Using Noisy Output Feedback“. *IEICE Transactions on Fundamentals of Electronics, Communications and Computer Sciences* E97.A, nr. 8 (2014): 1795–1799. <https://doi.org/10.1587/transfun.e97.a.1795>.
- Jukic, Elvira M. „Bosnian Serbs Welcome Home Freed Wartime Politician“. Balkan Insight, May 28, 2018. <https://balkaninsight.com/2013/09/02/pale-prepares-to-welcome-momcilo-krajisnik/>.
- Kelder, Jessica M., Barbora Holá ir Joris van Wijk. „Rehabilitation and Early Release of Perpetrators of International Crimes: A Case Study of the Icty and ICTR“. *International Criminal Law Review* 14, nr. 6 (2014): 1177–1203. <https://doi.org/10.1163/15718123-01406008>.
- Kelder, Jessica. „Rehabilitating War Criminals: What Happens to Those Convicted by ... – CICJ“. Center for International Criminal Justice, 2014. <https://cicj.org/2014/02/rehabilitating-war-criminals-what-happens-to-those-convicted-by-the-icty-and-icttr-post-conviction/>.
- Lakić, Mladen. „Bosnian Serb Government Funds Organisation Led by War Criminal“. Balkan Insight, September 15, 2020. <https://balkaninsight.com/2019/04/22/bosnian-serb-govt-funds-organisation-led-by-war-criminal/>.
- Lewis, Sam. „Rehabilitation: Headline or Footnote in the New Penal Policy?“ *Probation Journal* 52, nr. 2 (2005): 119–135. <https://doi.org/10.1177/0264550505052645>.

- Maruna, Shadd ir Thomas P. LeBel. „Welcome Home-Examining the Reentry Court Concept from a Strengths-Based Perspective“. *Western Criminology Review* 4 (2002): 91–107.
- McNeill, Fergus. „Four Forms of ‘Offender’ Rehabilitation: Towards an Interdisciplinary Perspective“. *Legal and Criminological Psychology* 17, nr. 1 (2012): 18–36. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8333.2011.02039.x>.
- Meernik, James ir Jose Raul Guerrero. „Can International Criminal Justice Advance Ethnic Reconciliation? The ICTY and Ethnic Relations in Bosnia-Herzegovina“. *Southeast European and Black Sea Studies* 14, nr. 3 (2014): 383–407. <https://doi.org/10.1080/14683857.2014.924675>.
- Meijers, Tim ir Marlies Glasius. „Trials as Messages of Justice: What should be Expected of International Criminal Courts?“ *Ethics and International Affairs* 30, nr. 4 (2016): 429–447. <https://doi.org/10.1017/s089267941600040x>.
- Menninger, Karl A. *The Crime of Punishment*. Chicago (Ill.): Stone-Brandel Center, 1968.
- Mihailović, Srećko ir Saša Lazarević. „Obaveštenost građana Srbije o ratovima '90-ih godina, ratnim zločinima i suđenjima optuženima za ratne zločine“. Humanitarian Law Center, Demostat, August 2017, Accessed June 2, 2022. http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2017/12/Istrazivanje_Fhjavnog_mnjenja_Sudjenja_za_ratne_zlocine_Demostat.pdf, 14–16, 31, 52
- Mihajlović Trbovc, Jovana. „Homecomings from the Hague“. *International Criminal Justice Review* 28, nr. 4 (2018): 406–422. <https://doi.org/10.1177/1057567718766222>.
- Milanović, Marko. „Establishing the Facts about Mass Atrocities: Accounting for the Failure of the ICTY to Persuade Target Audiences“. *Georgetown Journal of International Law* 47, nr. 4 (2016): 1321–1378.
- Milekić, Sven. „Croatian State History Institute Promotes Prlic Book“. Balkan Insight, July 20, 2018. <https://balkaninsight.com/2017/08/29/croatian-institution-promotes-bosnian-croat-hague-convict-s-book-08-28-2017/>.
- Muraru, Andrei. „Outrageous Rehabilitations: Justice and Memory in the Attempts to Restore the War Criminals“. *Holocaust. Studii și cercetări* 12, nr. 13 (2020): 32–364.
- Natalya Clark, Janine. „Judging the ICTY: Has It Achieved Its Objectives?“ *Southeast European and Black Sea Studies* 9:1–2 (2009): 123–142.
- Petrović, Vladimir. „The ICTY Library“. *International Criminal Justice Review* 28, nr. 4 (2018): 333–348. <https://doi.org/10.1177/1057567718766221>.
- Rauschenbach, Mina. „Individuals Accused of International Crimes as Delegitimized Agents of Truth“. *International Criminal Justice Review* 28, nr. 4 (2018): 291–316. <https://doi.org/10.1177/1057567718769715>.
- Riegler, Edith. „Rehabilitating Enemies of Mankind: An Exploration of the Concept of Rehabilitation as a Sentencing Aim at the ICTY and the ICC“. *International Criminal Law Review* 20, nr. 4 (2020): 701–727. <https://doi.org/10.1163/15718123-02003003>.
- Ristić, Katarina. „Freed by the Court: The Role of Images Between Remembrance and Oblivion of War Crimes“. *Pólemos* 13, nr. 1 (2019): 91–108. <https://doi.org/10.1515/pol-2019-0012>.

- Ristić, Katarina. „The Media Negotiations of War Criminals and Their Memoirs: The Emergence of the ICTY Celebrity“. *International Criminal Justice Review* 28, nr. 4 (2018): 391–405. <https://doi.org/10.1177/1057567718766218>.
- Ristić, Marija. „Serbs Defensive Over War Crimes, Survey Shows“. *Balkan Insight*, May 28, 2018. <https://balkaninsight.com/2012/03/01/serbian-attitudes-towards-war-crime-prosecution/>.
- Robins, Simon. „Failing Victims? The Limits of Transitional Justice in Addressing the Needs of Victims of Violations“. *Human Rights and International Legal Discourse* 11 (2017): 41–58.
- Robinson, Gwen ir Iain D. Crow. *Offender Rehabilitation: Theory, Research and Practice*. London: Sage, 2009.
- Simić, Olivera. „Traumatised War Criminal? Documenting the Case of Esad Landžo“. *International Criminal Justice Review*, 2020, 1–17. <https://doi.org/10.1177/1057567720940786>.
- Simić, Olivera. „I Would Do the Same Again“. *International Criminal Justice Review* 28, nr. 4 (2018): 317–332. <https://doi.org/10.1177/1057567718769703>.
- Sloane, Robert D. „The Expressive Capacity of International Punishment: The Limits of the National Law Analogy and the Potential of International Criminal Law“. *Stanford Journal of International Law* 43 (2007): 39–94.
- Smeulers, Alette, Maartje Weerdesteijn ir Hola# Barbora. *Perpetrators of International Crimes: Theories, Methods, and Evidence*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2019.
- Susanne Karstedt. „Like Mirrors of Morality“. In A. Smeulers, M. Weerdesteijn ir B. Holá (eds.), *Perpetrators of International Crimes: Theories, Methods, and Evidence*. Oxford Scholarship Online, 2019.
- Stojanović, Milica. „Serbian Ministry Promotes War Criminals at Belgrade Book Fair“. *Balkan Insight*, October 28, 2019. <https://balkaninsight.com/2019/10/25/serbian-ministry-promotes-war-criminals-at-belgrade-book-fair/>.
- Stojanović, Milica. „War Criminals Campaign for Ruling Parties in Serbian Elections“. *Balkan Insight*, March 31, 2022. <https://balkaninsight.com/2022/03/28/war-criminals-campaign-for-ruling-parties-in-serbian-elections/>.
- Stover, Eric ir Harvey M. Weinstein. *My Neighbor, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*. New York: Cambridge Univ. Press, 2004.
- Subotić, Jelena. „Truth, Justice, and Reconciliation on the Ground: Normative Divergence in the Western Balkans“. *Journal of International Relations and Development* 18, nr. 3 (2015): 361–382. <https://doi.org/10.1057/jird.2015.13>.
- Subotić, Jelena. „The Cruelty of False Remorse: Biljana Plavšić at the Hague“. *Southeastern Europe* 36, nr. 1 (2012): 39–59. <https://doi.org/10.1163/187633312x617011>.
- Taušan, Marija. „ICTY: Hague Tribunal Grants Radic Early Release“. *Detektor*, August 11, 2016. <https://detektor.ba/2013/01/11/icty-hague-tribunal-grants-radic-early-release/?lang=en>.
- United Nations, Security Council Resolution No. 827, 1–3 § (1993).

- United Nations. Enforcement map International Residual Mechanism for Criminal Tribunals. Accessed June 22, 2022. <https://www.irmct.org/en/about/functions/enforcement-of-sentences>.
- Veldhuis, Tinka. „Designing Rehabilitation and Reintegration Programmes for ... – ICCT“. International Centre for Counter-Terrorism, 2012. <https://www.icct.nl/app/uploads/2015/05/ICCT-Veldhuis-Designing-Rehabilitation-Reintegration-Programmes-March-2012.pdf>.
- Vermeulen, Gert ir Eveline De Wree. *Offender Reintegration and Rehabilitation as a Component of International Criminal Justice?: Execution of Sentences at the Level of International Tribunals and Courts: Moving Beyond the Mere Protection of Procedural Rights and Minimal Fundamental Interests?* Antwerpen: Maklu, 2014.
- Vojta, Filip. „Imprisonment for International Crimes: An Interdisciplinary Analysis of the ICTY Sentence Enforcement Practice“. 2020. <https://doi.org/10.30709/978-3-86113-280-6>.
- Ward, Tony ir Mark Brown. „The Good Lives Model and Conceptual Issues in Offender Rehabilitation“. *Psychology, Crime & Law* 10, nr. 3 (2004): 243–257. <https://doi.org/10.1080/10683160410001662744>.
- Ward, Tony ir Russil Durrant. „Evolutionary Psychology and the Rehabilitation of Offenders: Constraints and Consequences“. *Aggression and Violent Behavior* 16, nr. 5 (2011): 444–452. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2011.02.011>.
- Ward, Tony ir Shadd Maruna. *Rehabilitation*. London: Routledge, 2007.
- Yarnell, Priyamvada. „Relativising Atrocity Crimes: The Message of Unconditional Early Release of Perpetrators Convicted by the ICTY (1998 – 2018)“. *International Criminal Law Review* 21, nr. 1 (2021): 67–96. <https://doi.org/10.1163/15718123-21010002>.

Notes

- 1 United Nations, Security Council Resolution No. 827, 1–3 (1993).
- 2 ICTY, „About the ICTY“. Accessed May 15, 2020, <https://www.icty.org/en/about>.
- 3 Tribunalas darbą oficialiai baigė 2017 m. gruodžio 31 d., likusias jo funkcijas perėmė Tarptautinių baudžiamųjų tribunolų mechanizmas, kuris toliau rūpinasi archyvais, liudininkų apsauga, visuomenės informavimu ir užbaigia pradėtus, bet nebaigtus teismo procesus, apeliacijas.
- 4 2022 m. rugsėjo 1 d. duomenys.
- 5 Janine Natalya Clark, „Judging the ICTY: Has It Achieved Its Objectives?“ *Southeast European and Black Sea Studies* 9: 1–2 (2009): 123–142; Eric Stover ir Harvey M. Weinstein, *My Neighbor, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity* (New York: Cambridge Univ. Press, 2004), 323–342; Anne-Marie De Brouwer, „Reparation to Victims of Sexual Violence: Possibilities at the International Criminal Court and at the Trust Fund for Victims and Their Families“, *Leiden Journal of International Law* 20, nr. 1 (2007): 207–237, <https://doi.org/10.1017/s0922156506003979>; Simon Robins, „Failing Victims? The Limits of Transitional Justice in Addressing the Needs of Victims of Violations“, *Human Rights and International Legal Discourse* 11 (2017): 41–58; Sam Garkawe, „Victims and the International Criminal Court: Three Major Issues“, *International Criminal Law Review* 3, nr. 4 (2003): 345–368, <https://doi.org/10.1163/157181203322584350>.

- 6 Stuart Ford, „Complexity and Efficiency at International Criminal Courts“, *Emory International Law Review* 29 (2014): 1–71.
- 7 Janine Natalya Clark, „Judging the ICTY: Has It Achieved Its Objectives?“ *Southeast European and Black Sea Studies* 9, nr. 1–2 (2009): 123–142, <https://doi.org/10.1080/14683850902723454>; Janine Natalya Clark, „The Three Rs: Retributive Justice, Restorative Justice, and Reconciliation“, *Contemporary Justice Review* 11, nr. 4 (2008): 331–350, <https://doi.org/10.1080/10282580802482603>.
- 8 Marko Milanović, „Establishing the Facts about Mass Atrocities: Accounting for the Failure of the ICTY to Persuade Target Audiences“, *Georgetown Journal of International Law* 47, nr. 4 (2016): 1321–1378; Jelena Subotić, „Truth, Justice, and Reconciliation on the Ground: Normative Divergence in the Western Balkans“, *Journal of International Relations and Development* 18, nr. 3 (2015): 361–382, <https://doi.org/10.1057/jird.2015.13>; James Meernik ir Jose Raul Guerrero, „Can International Criminal Justice Advance Ethnic Reconciliation? The ICTY and Ethnic Relations in Bosnia-Herzegovina“, *Southeast European and Black Sea Studies* 14, nr. 3 (2014): 383–407, <https://doi.org/10.1080/14683857.2014.924675>; Janine Natalya Clark, „From Negative to Positive Peace: The Case of Bosnia and Herzegovina“, *Journal of Human Rights* 8, nr. 4 (2009): 360–384, <https://doi.org/10.1080/14754830903332434>.
- 9 Susan Eckstein ir Timothy P. Wickham-Crowley, *What Justice? Whose Justice? Fighting for Fairness in Latin America* (Berkeley, LA: University of California Press Press, 2003); Gwen Robinson ir Iain D. Crow, *Offender Rehabilitation: Theory, Research and Practice* (London: Sage, 2009), 1–33.
- 10 Svarbu atkreipti dėmesį, kad tokia praktika po truputį keičiasi. 2018 m. birželio 28 d. Jungtinių Tautų Saugumo Tarybos rezoliucija Nr. 2422 pirmą sykį pateikė argumentuotą besąlygiško ankstyvo paleidimo į laisvę praktikos kritiką ir paskatino tarptautinius tribunolus imtis reformų. Tuometinis tribunolo prezidentas teisėjas Theodoras Meronas atsižvelgė į išsakytas pastabas ir 2019 m. sausio 15 d. pirmą kartą patvirtino TBTBJ nuteistojo Valentino Čoričo prašymą dėl ankstyvo paleidimo į laisvę su papildomomis sąlygomis. Jam buvo uždrausta viešai aptarti savo bylą, diskutuoti apie Jugoslavijos konfliktą, bendrauti su žiniasklaida. Nuteistasis buvo įpareigotas elgtis taikiai ir garbingai savo bendruomenėje ir pan. Teisėją Meroną vėliau pakeitė teisėjas Agius, kuris ėmėsi gerokai atidžiau persvarstyti ankstyvo paleidimo prašymus, dalį jų iš karto atmetė (pavyzdžiui, atmesti Dragoljubo Kunaraco, Miroslavo Bralo, Jadranko Prlićo, Milano Lukićo prašymai, motyvuojant nepakankama nuteistųjų reabilitacija) arba numatė papildomas sąlygas į laisvę paleidžiamiesiems nuteistiesiems. Deja, papildomos sąlygos galioja tik iki tol, kol bus atliktas visas bausmės laikas ir visiškai negalioja tiems, kurie paleisti į laisvę dar iki 2019 m.
- 11 Hyun-Wook Jo, Ho-Lim Choi ir Jong-Tae Lim, „Adaptive Control of a Chain of Integrators under Unknown Time-Varying Input Delay Using Noisy Output Feedback“, *IEICE Transactions on Fundamentals of Electronics, Communications and Computer Sciences* E97.A, nr. 8 (2014): 1795–1799, <https://doi.org/10.1587/transfun.e97.a.1795>; Barbora Holá ir Joris Van Wijk, „Life after Conviction at International Criminal Tribunals: An Empirical Overview“, *Journal of International Criminal Justice* 12, nr. 1 (2014): 109–132, <https://doi.org/10.1093/jicj/mqu003>; Priyamvada Yarnell, „Relativising Atrocity Crimes: The Message of Unconditional Early Release of Perpetrators Convicted by the ICTY (1998–2018)“, *International Criminal Law Review* 21, nr. 1 (2021): 67–96, <https://doi.org/10.1163/15718123-21010002>; Jessica M. Kelder, Barbora Holá ir Joris van Wijk, „Rehabilitation and Early Release of Perpetrators of International Crimes: A Case Study of the Icty and ICTR“, *International Criminal Law Review* 14, nr. 6 (2014): 1177–1203, <https://doi.org/10.1163/15718123-01406008>.

- 12 Barbora Holá, „Does Remorse Count? ICTY Convicts’ Reflections on Their Crimes in Early Release Decisions“, *International Criminal Justice Review* 28, nr. 4 (2018): 349–371, <https://doi.org/10.1177/1057567718766228>.
- 13 Edith Riegler, „Rehabilitating Enemies of Mankind: An Exploration of the Concept of Rehabilitation as a Sentencing Aim at the ICTY and the ICC“, *International Criminal Law Review* 20, nr. 4 (2020): 701–727, <https://doi.org/10.1163/15718123-02003003>.
- 14 Ten pat; Filip Vojta, *Imprisonment for International Crimes: An Interdisciplinary Analysis of the ICTY Sentence Enforcement Practice* (Berlin, Germany: Duncker & Humblot, 2020), 279; Jessica Kelder, „Rehabilitating War Criminals: What Happens to Those Convicted by ... – CICJ“, Center for International Criminal Justice, 2014. Accessed 10 February, 2021, <https://cij.org/2014/02/rehabilitating-war-criminals-what-happens-to-those-convicted-by-the-icty-and-ictr-post-conviction/>.
- 15 Jovana Mihajlović Trbovc, „Homecomings from the Hague“, *International Criminal Justice Review* 28, nr. 4 (2018): 406–422, <https://doi.org/10.1177/1057567718766222>.
- 16 Mina Rauschenbach, „Individuals Accused of International Crimes as Delegitimized Agents of Truth“, *International Criminal Justice Review* 28, nr. 4 (2018): 291–316, <https://doi.org/10.1177/1057567718769715>; Jelena Subotić, „The Cruelty of False Remorse: Biljana Plavšić at the Hague“, *Southeastern Europe* 36, nr. 1 (2012): 39–59, <https://doi.org/10.1163/187633312x617011>; Olivera Simić, „I Would Do the Same Again“, *International Criminal Justice Review* 28, nr. 4 (2018): 317–332, <https://doi.org/10.1177/1057567718769703>; Vladimir Petrović, „The ICTY Library“, *International Criminal Justice Review* 28, nr. 4 (2018): 333–348, <https://doi.org/10.1177/1057567718766221>; Susanne Karstedt, „Like Mirrors of Morality“, in A. Smeulers, M. Weerdesteijn ir B. Holá (eds.), *Perpetrators of International Crimes: Theories, Methods, and Evidence* (Oxford Scholarship Online, 2019).
- 17 Karl A. Menninger, *The Crime of Punishment* (Chicago (Ill.): Stone-Brandel Center, 1968).
- 18 XVIII a. vyravusi tradicija, atsisakanti skirties tarp asmenų, nesiimančių nusikalstamos veiklos ir ją vykdančių. Klasikinėje tradicijoje dėmesys nebuvo kreipiamas į skirtingos elgsenos motyvus, nes į abi kategorijas buvo žvelgiama kaip į racionalius ir savo veiksmus suvokiančius individus, todėl vadovautasi prielaida, kad nusikalstamą elgseną motyvuoja materialus ar moralinis pasitenkinimo poreikis, o kaltinamieji privalo prisiimti atsakomybę ir atsakyti už savo veiksmus. Gwen Robinson ir Iain D. Crow, *Offender Rehabilitation: Theory, Research and Practice*, 1–33.
- 19 Sam Lewis, „Rehabilitation: Headline or Footnote in the New Penal Policy?“ *Probation Journal* 52, nr. 2 (2005): 119–135, <https://doi.org/10.1177/0264550505052645>.
- 20 Fergus McNeill, „Four Forms of ‘Offender’ Rehabilitation: Towards an Interdisciplinary Perspective“, *Legal and Criminological Psychology* 17, nr. 1 (2012): 18–36, <https://doi.org/10.1111/j.2044-8333.2011.02039.x>. Cituota iš: Tony Ward ir Shadd Maruna, *Rehabilitation* (London: Routledge, 2007).
- 21 Tony Ward ir Russil Durrant, „Evolutionary Psychology and the Rehabilitation of Offenders: Constraints and Consequences“, *Aggression and Violent Behavior* 16, nr. 5 (2011): 444–452, <https://doi.org/10.1016/j.avb.2011.02.011>.
- 22 RNR modelis buvo pasiūlytas grupės mokslininkų – Donaldso A. Andrewso, Jameso Bonta’os, J. Stepheno Wormitho – 1990 m. Kanadoje. RNR veiksmingumas grindžiamas trimis principais: I. Rizikos principas (programos intensyvumas turi būti derinamas individualiai atsižvelgiant į asmens rizikos lygį, t. y. intensyvesnė intervencija turėtų būti taikoma asmenims, turintiems didelį recidyvizmo potencialą, o minimali intervencija – turintiems mažą

- recidyvizmo potencialą asmenims. II. Poreikio principas (programa turi būti nukreipta tik į kriminogeninius veiksnius, kurie tiesiogiai susiję su nusikalstamu elgesiu). III. Reakcijos principas (programa turi būti pritaikyta prie nuteistojo mokymosi gebėjimų, asmeninių aplinkybių, pavyzdžiui, nuteistojo lyties, motyvacijos, taip pat kultūrinių veiksnių). Donald A. Andrews, James Bonta ir J. Stephen Wormith, „The Risk-Need-Responsivity (RNR) Model“, *Criminal Justice and Behavior* 38, nr. 7 (2011): 735–755, <https://doi.org/10.1177/0093854811406356>.
- 23 2004 m. T. Wardas, reaguodamas į pateiktą RNR modelio kritiką, siūlo mažinti recidyvizmo mastą ne kuriant vis sudėtingesnes rizikos valdymo priemonės ir strategijas, o stiprinant nuteistojo socialines savybes ir kuriant geresnę gyvenimo kokybę (ugdant motyvaciją, sudarant sąlygas siekti savo tikslų). Tony Ward ir Mark Brown, „The Good Lives Model and Conceptual Issues in Offender Rehabilitation“, *Psychology, Crime & Law* 10, nr. 3 (2004): 243–357, <https://doi.org/10.1080/10683160410001662744>.
  - 24 Barbora Holá, 2018, 352, cituota iš Anton M. Kalmthout ir Ioan Durnescu, „European Probation Service System. A Comparative Overview“, *Probation in Europe* (Nijmegen, the Netherlands: Wolf Legal, 2008), 28.
  - 25 Antony Duff ir Robert Alexander Duff, *Punishment, Communication, and Community* (New York: Oxford University Press, 2001).
  - 26 Lewis, „Rehabilitation: Headline or Footnote...“, cituota iš Shadd Maruna ir Thomas P. LeBel, „Welcome Home-Examining the Reentry Court Concept from a Strengths-Based Perspective“, *Western Criminology Review* 4 (2002): 91–107.
  - 27 Kelder, Holá ir Wijk, „Rehabilitation and Early Release of Perpetrators...“, 1177–1203.
  - 28 Robert D. Sloane, „The Expressive Capacity of International Punishment: The Limits of the National Law Analogy and the Potential of International Criminal Law“, *Stanford Journal of International Law* 43 (2007): 39–94.
  - 29 Holá, „Does Remorse Count? ICTY Convicts’ Reflections on Their Crimes in Early Release Decisions“, 349–371.
  - 30 Katie Smith, „Rehabilitation as a Sentencing Goal in International Criminal Justice“, *Research Project, Center for International Criminal Justice, Amsterdam* (2014), 1–12; Andrei Muraru, „Outrageous Rehabilitations: Justice and Memory in the Attempts to Restore the War Criminals“, *Holocaust. Studii și cercetări* 12, nr. 13 (2020): 32–364; Holá, „Does Remorse Count?...“, 349–371; Smith, „Rehabilitation as a Sentencing Goal...“, 1–12.
  - 31 Lewis, „Rehabilitation: Headline or Footnote...“, 91–107.
  - 32 Tinka Veldhuis, „Designing Rehabilitation and Reintegration Programmes for ... – ICCT“, *International Centre for Counter-Terrorism*, 2012, <https://www.icct.nl/app/uploads/2015/05/ICCT-Veldhuis-Designing-Rehabilitation-Reintegration-Programmes-March-2012.pdf>.
  - 33 Veldhuis, „Designing Rehabilitation and Reintegration Programmes for ... – ICCT“, 9–10; Lewis, „Rehabilitation: Headline or Footnote...“, 129.
  - 34 Veldhuis, „Designing Rehabilitation and Reintegration Programmes...“, 11.
  - 35 Ten pat.
  - 36 Veldhuis, „Designing Rehabilitation and Reintegration Programmes...“, 12–13.
  - 37 Vrije universiteto Amsterdame mokslininkė B. Holá, kuri viena pirmųjų atkreipė dėmesį į tarptautinių kalinių reabilitacijos tyrimų trūkumą ir nuo 2014 m. sistemingai analizuoja tarptautinių baudžiamųjų tribunolų bausmių skyrimo, ankstyvo paleidimo ir reabilitacijos praktikas; Belgrado universiteto psichologijos profesorius Žarko Koraća, kuris taip pat nuo 2001 m. iki 2021 m. buvo Serbijos parlamento narys (opozicinės Serbijos Liberalų demokratų partijos sudėtyje); Jungtinės Karalystės (Šiaurės Airijos) Ulsterio universiteto mokslininkė Priyamvada Yarnell, kuri 2021 m. atliko kokybinį TBTBJ praktikos sprendžiant dėl nuteistųjų teisės išeiti į laisvę iki sueinant bausmės

- atlikimo terminui tyrimą. Kad pavyko pakalbinti tik tris mokslininkus nestebina, nes tyrimo tema akademinėje literatūroje beveik netyrinėta. Nepaisant to, respondentai suteikė reikšmingos faktinės informacijos, kuri darbe naudojama kaip papildoma informacija, ir padėjo surasti kitų galimų respondentų.
- 38 Milica Stojanović, „War Criminals Campaign for Ruling Parties in Serbian Elections“, *Balkan Insight*, March 31, 2022. Accessed June 27, 2022, <https://balkaninsight.com/2022/03/28/war-criminals-campaign-for-ruling-parties-in-serbian-elections/>; Online interview with Velma Šarić, founder and director of the Post-Conflict Research Center, Bosnia and Herzegovina. Personal, March 25, 2021.
- 39 Marija Ristić, „Serbs Defensive Over War Crimes, Survey Shows“, *Balkan Insight*, May 28, 2018. Accessed July 1, 2022, <https://balkaninsight.com/2012/03/01/serbian-attitudes-towards-war-crime-prosecution/>; Srećko Mihailović ir Saša Lazarević, Obaveštenost građana Srbije o ratovima '90-ih godina, ratnim zločinima i suđenjima optuženima za ratne zločine, Humanitarian Law Center, Demostat, August 2017, Accessed June 2, 2022, http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2017/12/Istrazivanje_javnog_mnjenja_Sudjenja_zaradne_zlocine_Demostat.pdf, 14–16, 31, 52.
- 40 Lewis, „Rehabilitation: Headline or Footnote...“, 91–107.
- 41 ICTY Rules of Procedure and Evidence.
- 42 Wook Jo, Choi ir Lim, „Adaptive Control of a Chain...“, 1796.
- 43 Holá, „Does Remorse Count?...“, 349–371.
- 44 Marija Tausan, „ICTY: Hague Tribunal Grants Radic Early Release“, *Detektor*, August 11, 2016. Accessed June 2, 2022, <https://detektor.ba/2013/01/11/icty-hague-tribunal-grants-radic-early-release/?lang=en>.
- 45 Marija Tausan, „ICTY: Hague Tribunal Grants...“
- 46 Įvairios Europos valstybės, pavyzdžiui, Norvegija, Švedija, Suomija, Danija, Lenkija, Vokietija, Jungtinė Karalystė, Prancūzija, Ispanija, Portugalija, Italija, Austrija ir kt., United Nations, Enforcement of International Residual Mechanism for Criminal Tribunals. Accessed June 22, 2022, <https://www.irmct.org/en/about/functions/enforcement-of-sentences>.
- 47 Vojta, „Imprisonment for International Crimes...“, 279.
- 48 Riegler, „Rehabilitating Enemies of Mankind...“, 727.
- 49 Vojta, „Imprisonment for International Crimes...“, 279.
- 50 Kelder, „Rehabilitating War Criminals...“
- 51 Vojta, „Imprisonment for International Crimes...“, 298.
- 52 Veldhuis, „Designing Rehabilitation and Reintegration Programmes...“, 12–13.
- 53 Gert Vermeulen ir Eveline De Wree, *Offender Reintegration and Rehabilitation as a Component of International Criminal Justice?: Execution of Sentences at the Level of International Tribunals and Courts: Moving Beyond the Mere Protection of Procedural Rights and Minimal Fundamental Interests?* (Antwerpen: Maklu, 2014).
- 54 Vermeulen ir De Wree, *Offender Reintegration and Rehabilitation...*, 23–34.
- 55 Susitarimą pasirašiusios šalys: Albanija, Austrija, Belgija, Danija, Estija, Ispanija, Italija, Jungtinė Karalystė, Lenkija, Norvegija, Portugalija, Prancūzija, Slovakija, Suomija, Švedija ir Ukraina. ICTY, „Member States Cooperation“, Accessed January 26, 2021, <https://www.icty.org/en/documents/member-states-cooperation>.
- 56 ICTY, „Member States Cooperation“, 61.
- 57 Holá ir Wijk, „Life after Conviction at International...“, 109–132.
- 58 Kelder, Holá ir Wijk, „Rehabilitation and Early Release of Perpetrators...“, 1185.
- 59 Richard Culp, „Enforcement and Monitoring of Sentences in the Modern War Crimes Process: Equal Treatment before the Law?“ *ICC Legal Tools*, 2011. Accessed January 12, 2021, <https://www.legal-tools.org/>.
- 60 Vojta, „Imprisonment for International Crimes...“, 214–215.

- 61 ICTY, „Further Redacted Public Redacted Version of The Decision of The President on the Early Release of Valentin Coric and Related Motions“, Case No. MICT-17-112-ES-4, January 16, 2019.
- 62 Online interviews with: Marko Milosavljević, Programme Coordinator at Youth Initiative for Human Rights (YIHR) (Serbia), February 12, 2021; Branka Vierda, Justice and Reconciliation Program Coordinator at YIHR (Croatia), February 12, 2021; Sonja Biserko, founder and director of the Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, March 29, 2021.
- 63 Veldhuis, „Designing Rehabilitation and Reintegration Programmes...“, 11.
- 64 Vojta, „Imprisonment for International Crimes...“, 283–287.
- 65 Ten pat. Dažniausiai TBTBJ nuteistieji skundžiasi nekokybiškomis medicinos priemonėmis, nesuteikiamomis vertėjų paslaugomis, ribota prieiga prie knygų, žurnalų jų gimtąja kalba ir pan.
- 66 Ten pat.
- 67 Barbora Holá, „Does Remorse Count?..“, 357.
- 68 Subotić, „The Cruelty of False Remorse...“, 57.
- 69 Subotić, „The Cruelty of False Remorse...“, 57.
- 70 Online interview with Fuad Avdagić, Programme Coordinator at YIHR (BiH), 1 March, 2021.
- 71 Online interview with M. Milosavljević, February 12, 2021.
- 72 Al Jazeera, „Osudeni Ratni Zločinac Izabran u Vrh Socijalističke Partije Srbije“, Aljazeera Balkans, December 4, 2017. Accessed December 4, 2021, <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2017/12/4/osudeni-ratni-zlocinac-izabran-u-vrh-socijalisticke-partije-srbije>.
- 73 Online interviews with: Murat Tahirović, President of the Association of Genocide Victims and Witnesses (Bosnia and Herzegovina) April 7, 2021 and Aleksandra Vukčević, Head of Programme at YIHR (Montenegro), March 29, 2021.
- 74 Online interview with M. Milosavljević, February 12, 2021.
- 75 Mirė 2020 m. rugsėjo 15 d.
- 76 Elvira M. Jukic, „Bosnian Serbs Welcome Home Freed Wartime Politician“, Balkan Insight, May 28, 2018. Accessed September 23, 2021, <https://balkaninsight.com/2013/09/02/pale-prepares-to-welcome-momcilo-krajisnik/>.
- 77 Mladen Lakić, „Bosnian Serb Government Funds Organisation Led by War Criminal“, Balkan Insight, September 15, 2020. Accessed September 23, 2021, <https://balkaninsight.com/2019/04/22/bosnian-serb-govt-funds-organisation-led-by-war-criminal/>; Online interviews with: M. Tahirović, 7 April 2021; A. Vukčević, March 29, 2021.
- 78 Online interview with Velma Šarić, founder and director of the Post-Conflict Research Center (Bosnia and Herzegovina), March 25, 2021.
- 79 Tina Jelin-Dizdar, „Gdje Su I Šta Rade Bivši Haški Osuđenici?“ Radio Slobodna Evropa. February 24, 2013. Accessed September 25, 2021, <https://www.slobodnaevropa.org/a/gdje-su-i-sta-rade-bivsi-haski-osu-djenici/24910546.html>.
- 80 Karstedt, „Like Mirrors of Morality“, 383.
- 81 Online interview with Aleksandar Krzalovski, director of the Macedonian Center for International Cooperation (Macedonia), March 17, 2021.
- 82 Katarina Ristić, „Freed by the Court: The Role of Images Between Remembrance and Oblivion of War Crimes“, *Pólemos* 13, nr. 1 (2019): 91–108, <https://doi.org/10.1515/pol-2019-0012>; Katarina Ristić, „The Media Negotiations of War Criminals and Their Memoirs: The Emergence of the ICTY Celebrity“, *International Criminal Justice Review* 28, nr. 4 (2018): 391–405, <https://doi.org/10.1177/1057567718766218>.
- 83 Petrović, „The ICTY Library“, 342.
- 84 Olivera Simić, „Traumatised War Criminal? Documenting the Case of Esad Landžo“, *International Criminal Justice Review*, 2020, 1–17, <https://doi.org/10.1177/1057567720940786>.

- 85 Online interview with Anja Vladislavljević, journalist at Balkan Investigative Reporting Network (Croatia), April 7, 2021.
- 86 Marija Ristić, „Yugoslav Army General Admits Kosovo War Crimes“, Balkan Insight, January 28, 2013. Accessed October 12, 2022, <https://balkaninsight.com/2017/08/29/croatian-institution-promotes-bosnian-croat-hague-convict-s-book-08-28-2017/>.
- 87 Online interview with Jelena Krstić, Programme Director at Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 1 April, 2021.
- 88 Online interview with Aalamasa Salihović, founder of Srebrenica Memorial Center (BiH), April 28, 2021.
- 89 Online interview with Nela Pamuković, founder of the Centre for Women War Victims – ROSA (Croatia), April 5, 2021.
- 90 Sven Milekić, „Croatian State History Institute Promotes Prlic Book“, Balkan Insight, July 20, 2018. Accessed September 23, 2021, <https://balkaninsight.com/2017/08/29/croatian-institution-promotes-bosnian-croat-hague-convict-s-book-08-28-2017/>.
- 91 Buvusios Jugoslavijos armijos generolų Vladimiro Lazarevičiaus ir Nebojša'os Pavkovičiaus atsiminimai. Ministerijos leidykla „Odbrana“ išleido naujausią N. Pavkovičiaus knygą „Parako ir mirties kvapas Kosove ir Metohijoje 1998“ (angl. The Smell of Gunpowder and Death in Kosovo and Metohija 1998), kuri yra jo knygų serijos „Karys“ (originalo kalba „Ratnik“) dalis. 2019 m. leidykla išleido dar vieną N. Pavkovičiaus knygą, kuri buvo pristatyta knygų mugėje. Milica Stojanović, „Serbian Ministry Promotes War Criminals at Belgrade Book Fair“, Balkan Insight, October 28, 2019. Accessed September 23, 2021, <https://balkaninsight.com/2019/10/25/serbian-ministry-promotes-war-criminals-at-belgrade-book-fair/>.
- 92 Online interview with M. Tahirović, April 7, 2021.
- 93 Online interview with Satko Mujagić, former prisoner of the concentration camp, head of the Association of Witnesses and Victims of Genocide (BiH), March 4, 2021.
- 94 Yarnell, „Relativising Atrocity Crime...“, 95.
- 95 Mark A. Drumbl, Atrocity, Punishment, and International Law (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 174; Yarnell, „Relativising Atrocity Crime...“, 95.
- 96 Tim Meijers ir Marlies Glasius, „Trials as Messages of Justice: What should be Expected of International Criminal Courts?“ Ethics and International Affairs 30, nr. 4 (2016): 429–447, <https://doi.org/10.1017/s089267941600040x>.